

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

21 - 1975

LEIDEN
1976

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Torso van het beeld van Athene-Allât, direct na de vondst, in de ruïne van haar heiligdom te Palmyra. Vgl. elders in dit nummer het verslag van de resultaten van de Pools-Nederlandse opgravingen in het westelijk stadsdeel van Palmyra in 1974-1975, van de hand van M. J. VERSTEEGH en H. J. W. DRIJVERS.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	2
Personalia et facta orientalia	3
Pools-Nederlandse opgravingen in het westelijk stadsdeel van Palmyra 1974-1975 M. J. VERSTEEGH	6
Het heiligdom van de godin Allât H. J. W. DRIJVERS	15
Landbouw en landschap in Palestina, I C. H. J. DE GEUS	35
„Zie dat zijn nog maar de contouren van zijn wegen...”. Critische kanttekeningen bij de gebruikelijke voorstelling van het wereld- beeld in het Oude Israël C. HOUTMAN	48
Fenicische en Punische munten P. NASTER	65
Boekennieuws J. E. BOGAERS; G. WILD-WÜLKER	77

PHENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 25.— per jaar; voor jeugdleden en studenten f 12,50. Hiervoor ontvangen zij Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het Jaarbericht Ex Oriente Lux en de serie Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in: Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, Leiden; tel. 071-123682; postgiro: 229501; Bank: AMRO Leiden, rek. no 45.18.09.009. Redactie Phœnix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (filologie en geschiedenis; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Drs. M. STOL, secr.; Mevr. dra. E. LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent); Prof. dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Prof. dr. J. ZANDEE. Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

Jaarvergadering 1976

De Algemene Ledenvergadering 1976 zal gehouden worden op zaterdag 19 juni te 's-Gravenhage, waar een bezoek zal worden gebracht aan het museum Meermanno-Westreenianum (vgl. *Phœnix* 20, p. 331v.!).

Publicaties

Jaarbericht Ex Oriente Lux no. 24 (1975-1976) zal begin juni 1976 voor verzending aan leden en abonnees gereed zijn. Het zal de volgende inhoud hebben: J. ZANDEE, Sargtexte um über Wasser zu verfügen (Coffin Texts V, 8-22; Sprüche 356-362); M. HEERMA VAN VOSS, Die Totenliteratur der 21. Dynastie; W. BARTA, Die Erste Zwischenzeit im Spiegel der pessimistischen Literatur; H. ASSELBERGHS, Beschouwingen over religie, cultuur en kunst in Egypte, IV; F. R. KRAUS, Einführung in die Briefe in altakkadischer Sprache; K. R. VEENHOF, An Old Akkadian private letter, with a note on *šābum* / *šibtum*. De geschatte omvang is ca. 106 pag., met 2 platen. Prijs voor leden van Ex Oriente Lux ca. f 30.—; prijs voor niet leden ca. f 50.—. Met ingang van dit nummer van het Jaarbericht zal ieder nummer afzonderlijk gepagineerd worden en afgestapt worden van de gewoonte om vier nummers door te pagineren tot één deel (aangeduid met romeinse cijfers). Bij dit no. 24 zal gevoegd worden voorwerk + inhoudsopgave van deel VII = nos. 20-23 (1967-1974).

Bij dit nummer (21 - 1975) van Phœnix worden voorwerk en inhoudsopgave gevoegd van Phœnix 17-20 (1971-1974; 388 pag., met 104 fig.). Dit complete deel, omvattend nos. 17-20, is voor leden verkrijgbaar voor f 50.—.

PERSONALIA ET FACTA ORIENTALIA

In memoriam Dr. Cazemier

Op 12 juli 1975 is overleden Dr LUKAS JAN CAZEMIER, die met recht de hem toekomende plaats innam in de kleine groep van Nederlandse egyptologen, waar wij hem kenden en hoogschatten als „dominee Cazemier”. Nog in april 1975 was de 75-jarige, stipt als hij was, aanwezig op de egyptologendag in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, waar hij actief deelnam aan de egyptologische discussies.

Zijn leven lang was hij zich bewust een alumnus van de Rijksuniversiteit Groningen te zijn, waar hij zich in 1918 als student had laten inschrijven. De studierichting egyptologie bestond daar toen nog niet. Egyptologische colleges werden aanvankelijk verzorgd door Professor DE LIAGRE BÖHL en sinds 1918, toen de student CAZEMIER aankwam, door Professor VAN DER LEEUW, hoogleraar in de theologische faculteit, die zijn latere promotor zou worden. CAZEMIER was een telg uit een predikantenfamilie en het was niet verwonderlijk, dat hij de studie der godgeleerdheid had gekozen. Het was de jonge professor VAN DER LEEUW, die hem inleidde in de studie van de Egyptische religie. In het wintersemester 1922-1923 studeerde hij, zoals VAN DER LEEUW en andere nederlandse theologen hadden gedaan, in Duitsland, in Berlijn bij o.a. de egyptoloog ERMAN. In 1924 legde hij het doctoraalexamen theologie te Groningen af. Zijn scriptie bestond uit een vertaling en godsdiensthistorisch commentaar van de grote Osirishymne op de stele Bibliothèque Nationale nr. 20.

Zoals zijn vader, en later zijn broers en zonen werd hij bevestigd in het ambt van predikant. Hij stond achtereenvolgens te Gieterveen, een plaats niet ver van Groningen, waar hij de tijd vond zijn proefschrift te schrijven, Terneuzen en Schiedam. Daarnaast was hij vele jaren leraar Hebreeuws. Ook na zijn 65e levensjaar bleef hij het ambt trouw te Bladel tot 1970. Zelfs daarna leidde hij regelmatig kerkdiensten. Het ambt van predikant was voor hem dan ook niet een beroep bij gebrek aan beter. Wie ooit bij hem ter kerke is geweest, zal opgemerkt hebben hoezeer hij zich geroepen wist, niet alleen de Heer, maar ook de leer der Kerk uit te dragen. Hij stond in de traditie der Nederlands Hervormde Kerk, maar tevens stond hij met KRISTENSEN, VAN DER LEEUW, DE BUCK e.a. in de typisch Nederlandse traditie van godsdiensthistorisch onderzoek der Egyptische religie. Hij was niet een predikant met een Egyptologische hobby; de Egyptologische compensatie aan het predikantschap lag bij hem fundamenteler. Het had iets te maken met wat zijn leermeester VAN DER LEEUW de tweesporigheid zou hebben genoemd. Vandaar zijn merkwaardige volharding en discipline om midden in

zijn ambtspraktijk voort te bouwen op een onderdeel van zijn universitaire studie. In 1930 promoveerde hij op het proefschrift „Oud-Egyptische Voorstellingen aangaande de Ziel”. Het was een onderzoek naar voorstellingen betreffende het lot van de mens na de dood, de Egyptische *ba*- en *ka*-voorstellingen aan de hand van een nauwkeurige en gedetailleerde analyse van Pyramideteksten, waarvan het onderzoek (door weinigen verricht) toen nog maar enkele decennia lopend was. Aan dit promotie-onderzoek heeft hij eigenlijk zijn leven lang verder gewerkt, zoals blijkt uit latere publicaties en ook het laatste van zijn hand verschenen artikel „Die BAW der alten Hauptstädten”, in *Symbolae Biblicae et Mesopotamicae F. M. Th. De Liagre Böhl* (1973) en uit nagelaten aantekeningen. Ook na zijn promotie bleef hij de literair-historische en godsdiensthistorische studie van Egyptische teksten en dan vooral van de Pyramideteksten voortzetten, zoals blijkt uit een reeks egyptologische artikelen, die hij vooral op latere leeftijd publiceerde: „Eeuwigheidsvoorstellingen in 't Oude Egypte” (Almanak van de Nederlands Hervormde Kerk van Afrika, 1937); „Hadden de Egyptenaren van het Oude Rijk een 'ziel' ” (Orientalia Neerlandica, 1948); „Het begrip zonde in de pyramide teksten” (Pro Regno Pro Sanctuaria, 1950); „Das Gebet in den Pyramidentexten (JEOL 15, 1957-58); „Transcendentie en immanentie in oud Egypte” (Ned. Theol. Tijdschrift, 23, 1968-69); „Een Enneade van Geb?” (JEOL 21, 1969,70). Van de egyptologische boekrecensies verdient hier de bespreking van de vertaling der Pyramideteksten van FAULKNER in Orientalia 40 (1971) tevens vermelding.

Een van huis uit meegekregen intellectuele behoefte problemen op te lossen, zoals die zich ook manifesteerde in zijn liefhebberij te puzzelen, werd tijdens zijn gymnasiale en universitaire opleiding, beide te Groningen ontvangen, zodanig gevormd en gepolijst dat hij zijn eigen wegen „ad fontes” ging, dat hij als theoloog het ene en het andere heeft kunnen geven, dat hij aan het kerkelijke en geestelijke leven in Nederland het zijne heeft kunnen bijdragen, niet eensporig, maar dubbelsporig. In een eeuw van aanzwellende informatiestromen zowel voor predikanten als egyptologen was het een leven en een werken dat respect afdwingt. Het Egyptologisch Instituut te Groningen ontving uit de nalatenschap o.a. het exemplaar van de teksteditie der Pyramideteksten, dat een halve eeuw lang steeds een plaats had op de linkerkant van het bureau van deze alumnus der Rijksuniversiteit Groningen.

H. TE VELDE

Professor Vergote 65 jaar

Het afgelopen jaar markeerden Egyptologie en Coptologie (en zij niet alleen!) een jubileum. Professor Dr JOZEF VERGOTE bereikte de leeftijd van

vijfenzestig jaar. Dat werd op 25 oktober herdacht met een Akademische Zitting en een diner te Leuven. Die dag stelde veelzijdigheid en diepgang van zijn activiteiten duidelijk in het licht. Aan de hand van een vijftal toespraken door Belgische en twee tafelredes door buitenlandse collegae. Maar ook dankzij de presentatie van een lijvige bundel *Miscellanea in honorem Josephi Vergote*, die buiten bio- en bibliografie van de jubilaris 59 bijdragen uit alle windstreken bevat. Gelijktijdig bleek van alle zijden dankbaarheid en sympathie. Jegens de begaafde leermeester en onderzoeker, maar evenzeer de trouwe leidsman en vriend.

Ook het Genootschap is de heer VERGOTE bijzonder erkentelijk voor al wat hij nu al een vijfendertig jaar lang voor ons doet. Als onvermoeibaar spreker, schrijver en bestuurslid. Dat is in Leuven in kleinere kring uitgesproken, het wordt hier ten overstaan van alle leden herhaald!

M. HEERMA VAN VOSS

50 jaar Instituut voor Semitistiek en Archeologie van het Nabije Oosten te Groningen

Op 7 november 1975 was het vijftig jaar geleden dat aan de Rijksuniversiteit te Groningen, volgens de bewoordingen van het „verslag van de lotgevallen der Rijksuniversiteit” uit het jaar 1926, „collega Böhl met eene door lichtbeelden verluchte rede in de collegezaal voor psychologie de Semitische werkkamer en verzameling van Babylonische en Egyptische oudheden” opende. De inmiddels tot Instituut voor Semitistiek en Archeologie van het Nabije Oosten uitgegroeide Semitische werkkamer — waarmee het Egyptologisch Instituut nauw is verbonden — vierde dit jubileum in het in 1971 uitgebreide en vernieuwde gebouw Oude Boteringestraat 43 en kon daarbij terugzien op een boeiende geschiedenis. Vooral na de tweede wereldoorlog en sinds de benoeming van Prof. dr. J. H. HOSPERS in 1947 — wiens leeropdracht, „Semitische talen en letterkunde en archeologie van het Nabije Oosten”, in één persoon het gehele wetenschapsgebied van het huidige instituut afbakende — is er een gestadige ontwikkeling en uitbouw geweest, die thans zijn weerspiegeling vindt in de veelzijdigheid van het onderwijs- en onderzoeksprogramma, in de omvang van de wetenschappelijke staf en in de goede accomodatie en bibliotheek. Het jubileum kreeg op zinvolle wijze gestalte in een internationaal symposium over het onderwerp “Applied Linguistics and the Teaching of Dead Hamito-Semitic Languages”, gehouden op 7 en 8 november in het Academiegebouw. De daar gehouden voordrachten, alsmede résumés van de gevoerde discussies, zullen t.z.t. worden gepubliceerd.

Personalia

Prof. dr. N. H. RIDDERBOS, hoogleraar voor exegese, canoniek en historia revelationis van het Oude Testament en Hermeneutiek aan de Vrije Universiteit, ging met het bereiken van zijn 25-jarig ambtsjubileum, in 1975, met emeritaat. Ter gelegenheid van zijn afscheid werd hem een feestbundel aangeboden onder de titel *Loven en Geloven* (Amsterdam, Ton Bolland 1975) waarin bijdragen zijn opgenomen van 16 vakgenoten, vrienden en leerlingen. De titel van de bundel weerspiegelt de centrale interesse van de jubilaris, vooral gericht op het verstaan van de Oude Testamentische Psalmen, en het merendeel van de bijdragen in de bundel sluit hierbij aan. Daarnaast vindt men studies over Genesis, Jesaja, de Oden van Salomo, de offercultus en de egyptische vroomheid.

Dr. K. A. DEURLOO, benoemd tot hoogleraar in de hebreeuwse en aramese taal- en letterkunde tot de eerste eeuw na Christus, de Israëlitische oudheden, de uitlegging van het Oude Testament en de geschiedenis van de Israëlitische godsdienst aan de Universiteit van Amsterdam — en daarmee de opvolger van Prof. dr. M. A. BEEK — aanvaardde zijn ambt op 3 november met een rede getiteld: 'Schrijf dit ter gedachtenis in het boek'. De titel is een citaat uit Ex. 17:14, en de rede is gewijd aan het verstaan van de pericoop Ex. 17:8-15, de strijd tussen Israel en Amalek in de woestijn bij Refidim (uitgave Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam).

POOLS-NEDERLANDSE OPGRAVINGEN IN HET
WESTELIJK STADSDEEL VAN PALMYRA

1974—1975

INLEIDING

In 1959 startte een archeologische missie vanuit het Poolse instituut in Kairo onder leiding van K. MICHALOWSKI opgravingen in het Westelijk stadsdeel van Palmyra, dat sinds de archeologische ontdekking van de stad in de achttiende eeuw al bekend staat als het 'Kamp van Diocletianus'. In die tijd vonden HALIFAX en WOOD de inscriptie waarop deze identificatie gebaseerd is in de belangrijkste zichtbare ruïne van het gebied: [*Reparato*]res orbis sui et propagatores generis humani DD.NN Diocletianus [et Maximianus] [*invictis*]simi imp[er]p. et Constantius et Maximianus nobb. Caess. castra feliciter condiderunt [*curam age*]nte Sossiano Hieroclete v(iro) p(erfectissimo) praes(ide) provinciae d(evoto) n(umini) m(ajestati)q(ue eorum)¹). Dat de tetrarchen in of van Palmyra een castra maakten is niet verwonderlijk, daar

de stad in de verdedigingslinie lag, de zg. *strata Diocletiana*, die zij aanlegden tegen de perzische Sassaniden. Een Duits team onder leiding van TH. WIEGAND, dat in het begin van de huidige eeuw een uitvoerige survey van het hele palmyreense ruïnegebied uitvoerde tekende dit Westelijke stadsdeel daarom als een militair kamp met een kruis van wegen erin ²⁾, een gegeven dat de basis vormde voor de Poolse archeologen. In de jaarlijkse campagnes die steeds een bescheiden karakter droegen, werd de *porta praetoria*, de *via praetoria*, het *forum* met zijn toegangspoort en daar achter de *principia*, die in de literatuur bekend zijn als Fahnenheiligtum of Temple des Enseignes, blootgelegd ³⁾ (fig. 1). Het geheel bleek zeer monumentaal te zijn. Vlak achter de *porta* die naast de hoofdingang nog twee neveningangen heeft, ligt een achttal zuilen dat een waardig begin vormt van de *via praetoria*. Deze *via* is over de hele lengte aan beide zijden van kolonnades voorzien, in de schaduw waarvan zich de toegangsdeuren bevinden van een aaneengesloten rij kleine ruimtes, zoals in een tegenwoordige suq in het midden-oosten. Halverwege siert een *tetrapylon* het kruispunt met wat de *via principalis* zou moeten zijn, terwijl aan het eind een trap naar de grote poort voor het *forum* leidt. Het geheel is tegen een helling gebouwd en de *principia* liggen dan ook nog weer boven het *forum* achter een monumentale driezijdige trap ⁴⁾. Boven de deur van de belangrijkste ruimte, die in een absis eindigt, recht tegenover de hoofdingang, was de bovengenoemde inscriptie gegrift. Op archeologische gronden kunnen we vrij zeker zijn van de bouw van het *tetrapylon* door Sossianus in het begin van de vierde eeuw, daar in het fundament van dit bouwwerk met verschillende reliefs een altaar is gevonden uit het jaar 240 n. Chr. ⁵⁾. We mogen toch aannemen dat de Palmyreners voor het jaar 272 — de inname van de stad door Aurelianus — dit met meer respect behandeld zouden hebben ⁶⁾, terwijl ook de kapitelen afwijken van wat verder in Palmyra gevonden wordt. Voor het *forum* geldt ongeveer hetzelfde. Onder het duidelijk kunstmatig opgehoogde niveau werden vele altaren gevonden met data tot 233 n. Chr. Ook de *porta praetoria* stamt waarschijnlijk uit deze tijd ⁷⁾. Een studie van de kapitelen van de *via praetoria* heeft uitgewezen dat deze echter alle in de loop van de tweede eeuw gemaakt moeten zijn, wat tot de conclusie geleid heeft dat deze monumentale straat al bestond toen Diocletianus opdracht gaf het *castra* te bouwen. Sossianus maakte er op efficiënte wijze gebruik van. Dat het gebied al bebouwd was in de tweede en zelfs in de eerste eeuw was overigens reeds duidelijk door een in ± 150 n. Chr. gedateerde poort aan de zg. *via principalis*, die op grond van de zich daarop bevindende inscriptie ook wel de colonnade van Allath heet ⁸⁾. Er staan zes zuilen voor die uit de eerste helft van de eerste eeuw stammen ⁹⁾ en daarnaast een erezuil uit 64 n. Chr. De altaren

en inscripties die gevonden zijn bevestigen dit nog eens en wekken het vermoeden dat grote gedeelten van het gebied in die tijd een religieus karakter hadden.

Toen enkele jaren geleden M. GAWLIKOWSKI de leiding kreeg en de Gro-

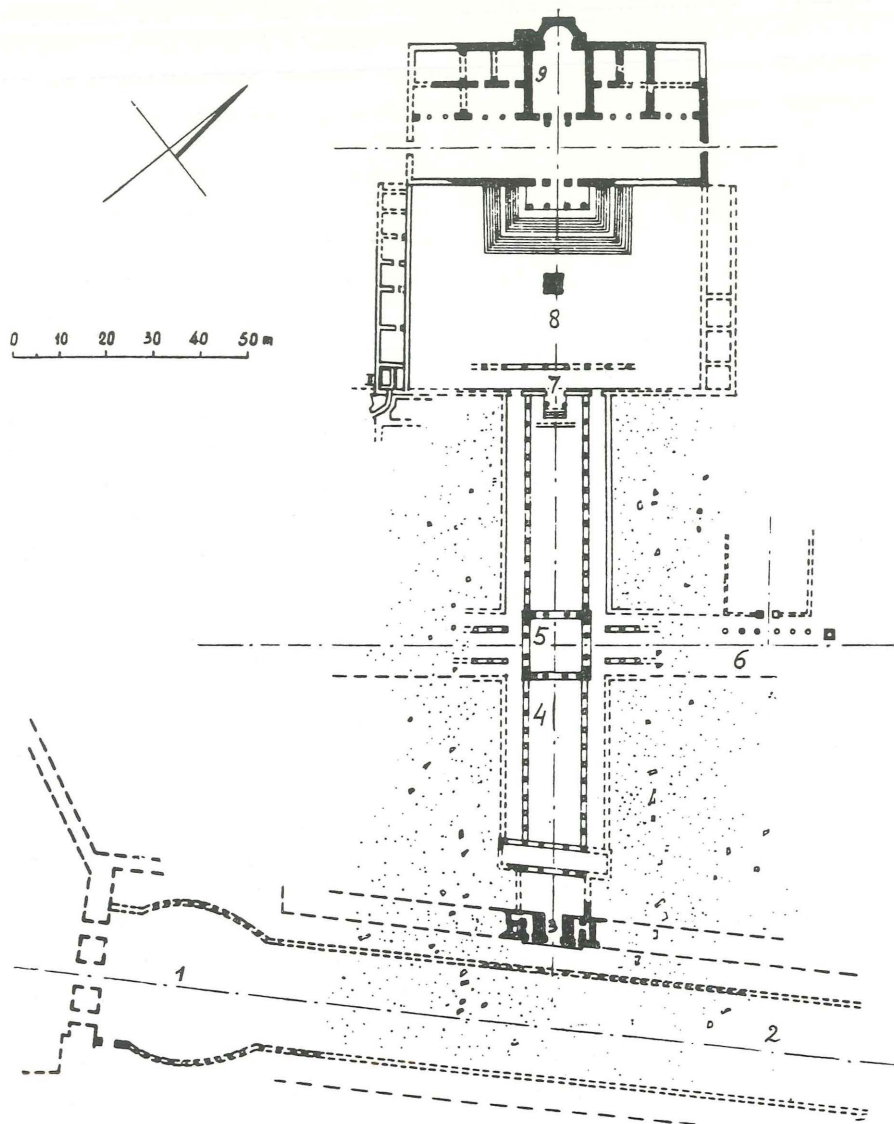

Fig. 1. Kamp van Diocletianus.

1-2. Transversale Colonnade; 3. Porta Praetoria; 4. Via Praetoria; 5. Tetrapylon; 6. Colonnade van Allât; 7. Toegangspoort tot het forum; 8. Forum; 9. Principia.

ningse universiteit ging participeren in het geheel hebben de opgravingen een nieuwe impuls gekregen waarbij de belangstelling voornamelijk gericht werd op de eerste twee eeuwen van onze jaartelling, de bloeitijd van Palmyra, waarin het opgravingsgebied een belangrijke rol gespeeld lijkt te hebben. In '71 en '72 was het onderzoek op de vroegere stadsmuren gericht, terwijl in '73 de opgraving tot doel had de aanblik en het oorspronkelijke karakter van de latere *via praetoria*, die we in dit verband de 'West-Colonnade' zullen noemen, te achterhalen. In de campagne van vorig jaar is een begin gemaakt met het blootleggen van het stuk dat achter de boven genoemde poort van Allât-Athene ligt ten noorden van het *tetrapylon*. Er kwam een villa uit byzantijnse tijd te voorschijn en een hoek van een tempelstylobaat ongeveer achter de poort. Dat de meeste arbeidskracht in dit jaar ('75) gebruikt werd om deze tempel te onderzoeken is dan ook logisch. Er werd echter ook aandacht besteed aan het gebied ten Z.W. van de West-colonnade om er een algemene indruk van te krijgen, maar speciaal ook om na te gaan of er een straat, en zo ja van welke aard, van het *tetrapylon* naar het Z.W. liep. Om wat nader in te gaan op deze beide gebieden en de problemen die daarbij een rol spelen willen we ze hieronder apart bespreken. Ook voor het Kamp van Diocletianus hebben de onderzoekingen van de laatste jaren nieuwe gegevens opgeleverd. Het blijkt namelijk helemaal geen echt kamp te zijn. Het is eerder alleen het monumentale bestuurlijke centrum geweest van een groter 'castra' ¹⁰).

HET GEBIED TEN ZUIDEN VAN HET TETRAPYLON

Als we naar de plattegrond van de gehele stad kijken wordt het al gauw duidelijk dat in de eerste eeuw na Christus de wadi nog de hoofdader van de stad was (fig. 2). Deze bedding, het grootste deel van het jaar droog, is een natuurlijke weg, die vanoudsher door de karavanen gebruikt werd. De oudste gebouwen die we kennen liggen er met hun voorzijde naar toegekeerd. Het Bêlheiligdom, waarvan de cella in zijn huidige vorm uit het jaar 32 n. Chr. stamt ¹¹); het Nebo-heiligdom uit het eind van de eerste eeuw ¹²), met zijn mogelijk iets vroegere propylaeën en tenslotte één van de belangrijkste centra voor de handel, de *agora*, waarvan de bouw in de tweede helft van de eerste eeuw van onze jaartelling aanving ¹³).

In deze zelfde tijd begonnen de Palmyreners echter ook te bouwen aan de zg. Transversale Colonnade — de vroegste inscriptie die tot nu toe gevonden is stamt uit de tachtiger jaren van de eerste eeuw — terwijl in de loop van de tweede eeuw de lange colonnade van zuilen voorzien werd. Dat dit de latere hoofdstraat van de stad is geweest lijkt geen twijfel. Alle

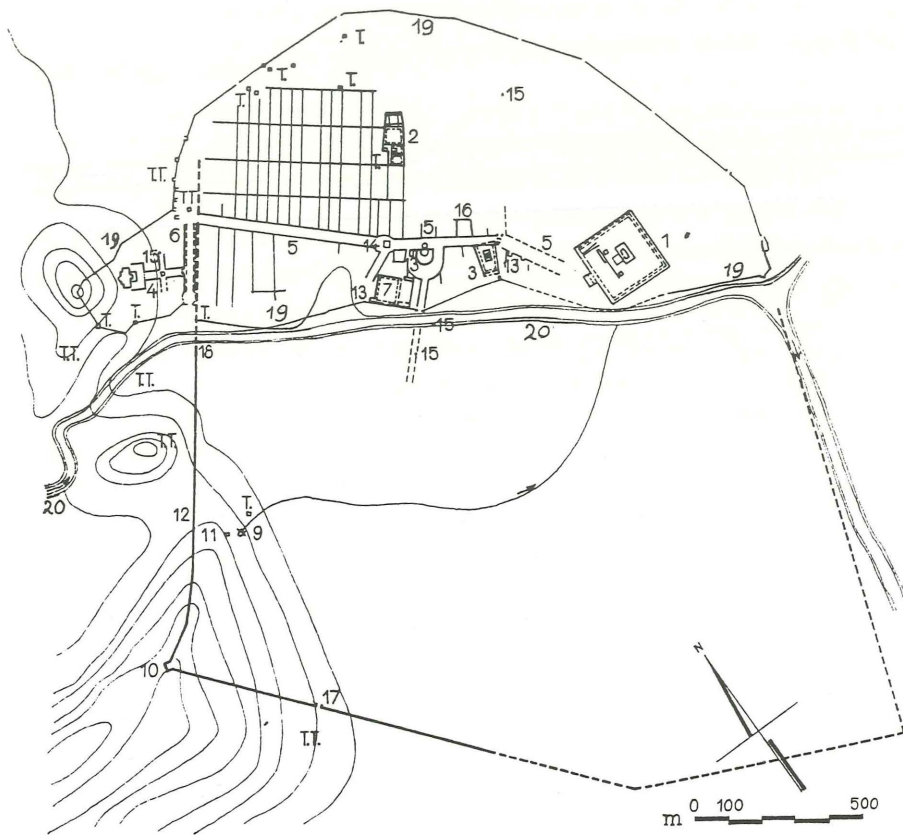

Fig. 2. Palmyra.

1. Bêl-heiligdom; 2. Baalshamîn-heiligdom; 3. Nebo-heiligdom; 4. Opgravingsgebied; 5. Lange Colonnade; 6. Transversale Colonnade; 7. Agora; 8. Theater; 9. Bron Efqa; 14. Tetrapylon; 15. Erezuilen; 17-10-12-18. Vroegste ommuring; 19. Muur van Diocletianus; 20. Wadi

zuilen hadden consoles, waarop beelden van de aanzienlijksten van de stad stonden opgesteld. Dat hij echter ook door de karavanen gebruikt is, is niet erg waarschijnlijk. Alleen het zeer grote *tetrapylon*, met zijn verhoogd platform, dat ongeveer halverwege de colonnade ligt, zou al een obstakel vormen. Men mag dan ook aannemen dat de lange colonnade is ontstaan doordat er behoefte bestond aan een monumentale straat. De wadi kon vanzelfsprekend niet van zuilengalerijen en sierpoorten worden voorzien, maar verloor door de bouw van de tweede hoofdader zeker niet al zijn functies.

SCHLUMBERGER nam in de dertiger jaren aan dat er een karavaanroute aan de westkant van de stad, door de Transversale Colonnade naar het Noorden liep en dat het Westelijke stadsdeel — het opgravingsgebied dus — een

soort handelskwartier was ¹⁴). De gevonden inscripties bevestigen dit echter niet — ze zijn nagenoeg alle van religieuze aard ¹⁵) — en ook de archeologisch-topografische gegevens die we hebben verkregen zijn hiermee niet in overeenstemming. In ieder geval zou men een doorgang verwachten op de plaats van de latere *porta praetoria*, een doorgang die er in de tweede eeuw niet geweest kan zijn. Onder de poort werd namelijk een fundament blootgelegd van een oudere bouwperiode waarin afgedankte sculptuurstukken en gedecoreerde architectuurdelen uit het midden van de tweede eeuw n. Chr. gebruikt waren als broksteen, zodat er dus nauwelijks vóór de derde eeuw een doorgang geweest kan zijn.

Er zijn aanwijzingen — gevonden stukken muurfundatie — dat in de eerste eeuw de richting van de wegen ± 6 graden verschilt van de tweede eeuwse situatie, zodat een eventueel kruispunt van de West-Colonnade met de Transversale Colonnade op een andere plaats gezocht zou moeten worden, maar voorlopig ligt het voor de hand aan te nemen dat een zo merkwaardig feit als het ontbreken van een doorgang naar wat een straat lijkt te zijn, bepaald is door de vroegere situatie. Voorzover we het verloop van de straten aan het huidige oppervlak in het opgravingsgebied kunnen nagaan, zijn er ook verder geen verbindingen met de Transversale Colonnade. We mogen daarbij natuurlijk niet de veranderingen van Diocletianus uit het oog verliezen. Het ligt voor de hand aan te nemen dat hij eventueel bestaande doorgangen afgesloten zou hebben. Bovendien is er nog vrij veel gebouwd in byzantijnse en vroeg islamitische tijd, zodat er zeker opgravingen nodig zijn om zekerheid te krijgen en deze staan dan ook voor de komende jaren op het programma.

Dit jaar hebben we ons geconcentreerd op het probleem van de hoofdtoegang van het gebied. Zoals we gezien hebben was de wadi een hoofdader van de stad. Een straat tussen de wadi en de West-Colonnade zou dan ook voor de hand liggen, terwijl de enig mogelijke plaats voor het kruispunt van de West-Colonnade met deze straat ligt waar Diocletianus later het *tetrapylon* gebouwd heeft. Ten zuiden van het *pylon* hebben we daarom dwars op de vermoedelijke richting van de weg enkele sleuven gegraven op zoek naar *stylobaat* of muurfundaties en eventuele verhardingslagen. Hieruit bleek dat de weg, die we door twee parallel gelegen muren aan het oppervlak reeds konden volgen, van latere datum was (waarschijnlijk arabisch), half gefundeerd op oudere muren en half op verharde niveaus. In een diepere laag werden echter wel de muren die we zochten, met verharde niveaus ertussen, aangetroffen. De muren zijn niet even breed en lijken niet in één zelfde bouwfase opgetrokken te zijn, maar feitelijk behoren muren ook niet tot een straat, maar tot de bebouwing langs de straat, die in verschillende tijden ontstaan kan zijn.

Er is echter alleen een 'hoekhuis' gevonden op de Z.W. hoek bij het *tetrapylon*, dat bovendien zeer waarschijnlijk uit byzantijnse tijd stamt. Verder was er zowel ten westen als ten oosten van de straat tot op de maagdelijke klei geen spoor van bebouwing, niet in het vlak en niet in de profielen. Vooral nog is het dus een open vraag of de muren grotere ruimtes omheinden of eenvoudig langs de straat liepen. Ook de straat zelf geeft problemen. De verschillende niveaus, die te zien zijn in de profielen van de sleuven, zijn moeilijk aan elkaar te passen, omdat overal andere methoden van verharding zijn gebruikt in wat één en dezelfde straat moet zijn (fig. 3). Ook de vulling, die steeds onder de niveaus aangetroffen werd, is van verschillende aard. Er zullen het komende jaar dus verbindingssleuven gemaakt moeten worden. Wel is vrij zeker dat we de oudste niveaus in de tweede eeuw moeten dateren. Alle lampfragmenten die er onder gevonden zijn wijzen daarop. In de vulling bevond zich ook veel aardewerk, maar dit moet zelf voorlopig nog door de vondstomstandigheden gedateerd worden.

Er zijn enkele stukken fundatie gevonden, die waarschijnlijk in de eerste eeuwse oriëntatie passen, maar dit is te weinig om veel mee te kunnen doen.

Om een goede indruk van het hele gebied in de tweede eeuw te krijgen is het goed nog even in te gaan op het N.W. eind van de West-Colonnade. Onder het forum uit Diocletianus' tijd is daar een gebouwencomplex aangetroffen, dat volgens het oudere eerste eeuwse systeem georiënteerd is, zonder enig spoor van bebouwing in het nieuwe, tweede eeuwse systeem¹⁶). Een wel in dit systeem gelegen trap, onder de trap die naar het *forum* leidt, maakt duidelijk dat het gebied nog wel toegankelijk was. Dat ligt overigens ook wel voor de hand, het was tenslotte een heilig gebied gezien de vele altaren die er gevonden zijn. Mogelijk was er eenvoudig een afsluitende muur aan het eind van de colonnade met een doorgang naar de anders georiënteerde gebouwen.

Voor zover we nu weten, zou het hele opgravingsgebied er in de tweede eeuw als volgt uitgezien hebben. Alleen vanuit het Z.W. was de West-Colonnade bereikbaar over een betrekkelijk eenvoudige weg. De colonnade zelf, monumentaal met zijn zuilengalerijen gebouwd, was aan het Z.O. einde afgesloten en gaf aan de N.W.-zijde via een trap toegang tot een 'temenos' met een nogal onaanzienlijke rij ruimtes er voor. Om bij het monumentale heiligdom van de godin Allât-Athene te komen moest men de colonnade oversteken. Men vond het dan aan de linkerhand. Waar de zogenaamde colonnade van Allât naar toe liep, moet nog onderzocht worden. De sporen die we nu aan de oppervlakte zien doen geen aanzienlijk gebouw vermoeden, maar dit kan natuurlijk anders blijken te zijn. Het te voorschijn komen van de tempel van Allât is hiervan een duidelijk genoeg voorbeeld.

Fig. 3. Een sleuf ten zuiden van het tetrapylon.

Er zijn in de loop der tijd verschillende theorieën ontwikkeld over de muurresten rond Palmyra en hun datering. Het voert te ver hierop in te gaan, maar wel is het voor ons van belang te weten dat het opgravingsgebied rond het begin van onze jaartelling buiten de toenmalige muur lag. Deze liep waarschijnlijk waar later de Transversale Colonnade gebouwd werd¹⁷⁾ (zie fig. 2). Dat het gebied toen reeds bebouwd was, weten we niet alleen vanwege de decoratie-stukken uit deze tijd, maar ook uit inscripties, die in datum terug gaan tot vóór het begin van onze jaartelling. Later werd de Transversale Colonnade gebouwd en kwam de stadsmuur veel verder naar het westen te liggen, maar een rechtstreekse toegang vanuit de Transversale Colonnade naar de West-Colonnade in het opgravingsgebied werd, zoals we gezien hebben, niet gemaakt¹⁸⁾. We kunnen tot slot dan ook de vraag stellen of de Palmyreners dit soms gedaan hebben om het afgesloten karakter van het gebied te bewaren. Misschien mogen we denken aan een heilige plaats buiten de muren, zoals die een rol speelde in Babylon en andere plaatsen in vervlogen dagen¹⁹⁾. De burgers van Palmyra zouden dan het gebied 'voor hun gevoel' buiten de muren gehouden hebben, door geen rechtstreekse verbinding te maken. In het pantheon van de stad is wel een duidelijke babylonische invloed aan te wijzen²⁰⁾, maar het feit dat er verschillende *temenoi* zijn en een monumentale colonnade — of misschien beter gezegd plein — doet daarentegen niet erg aan het babylonische idee denken. Er zijn argumenten voor en tegen, maar hopelijk zullen de opgravingen en onderzoekingen van de nabije toekomst het juiste antwoord geven.

Groningen

M. J. VERSTEEGH

1) R. WOOD, *The ruins of Palmyra*, London 1753, 13 en 30, inscriptie XXVII = C.I.L. III 133 = 6661.

2) TH. WIEGAND, *Palmyra, Ergebnisse der Expeditionen von 1902 und 1917*, Text und Tafeln, Berlin 1932, 85-108.

3) K. MICHALOWSKI, *Palmyra, fouilles polonaises I-V*, Warszawa 1960-1966.

4) Zie ook M. GAWLIKOWSKI, *Die polnische Ausgrabungen in Palmyra 1959-1967*. *Archäologischer Anzeiger* (= AA) 1968, 289-307.

5) K. MICHALOWSKI, *Palmyre II*, 1961, 13.

6) Hier tegen — D. SCHLUMBERGER, 'Le prétendu camp de Dioclétien à Palmyre', *Mélanges de l'Université Saint-Joseph* 38, 1962, 79-97.

7) Zie beneden pag. 11.

8) Zie beneden pag. 16.

9) Zo gedateerd op stylistische gronden, vergelijk D. SCHLUMBERGER, 'Note sur le décor architectural des colonnades des rues et du camp de Dioclétien', *Berytus* 2, 1935, 164.

10) Zie beneden pag. 33.

11) H. SEYRIG 'Das Heiligtum des Bel in Palmyra', AA 1933, 715-742.

12) A. BOUNNI - N. SALBY, 'Six nouveaux emplacements fouillés à Palmyre 1963-1964', *Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 15, 1965, 121-138.

13) H. SEYRIG, 'Inscriptions grecques de l'agora de Palmyre', *Syria* 22, 1941, 31-44.

¹⁴) D. SCHLUMBERGER, 'Le developpement urbain de Palmyre', *Berytus* 2, 1935, 149-162.

¹⁵) Zie M. GAWLIKOWSKI, *Le temple palmyrénien*, Warszawa 1973, 90ss.

¹⁶) K. MICHALOWSKI, *Palmyre* V, 1966, 10-27 en Plan I; en M. GAWLIKOWSKI, *Le temple palmyrénien*, 1973, 108.

¹⁷) O.a. D. v BERCHEM, 'Recherches sur la chronologie des enceintes de Syrie et de Mésopotamie, I. Palmyre', *Syria* 31, 1954, 256-262 en M. GAWLIKOWSKI, *Monuments funéraires de Palmyre*, Warszawa 1970, 149-153

¹⁸) De muur die om het gebied loopt stamt uit Diocletianus' tijd.

¹⁹) Vergelijk W. ANDRAE, *Alte Festsprassen im Naben Osten*, *Sendschriften der Deutschen Orientgesellschaft* 10, Leipzig 1941.

²⁰) J. G. FÉVRIER, *La religion des Palmyréniens*, Paris 1931.

HET HEILIGDOM VAN DE GODIN ALLÂT

Reeds ver voor het jaar 1959, waarin de opgravingen in het Westelijk stadsdeel van Palmyra aanvingen, waren er aanwijzingen, dat ergens in dit gebied zich een heiligdom van de godin Allât en andere arabische goden moest bevinden. In de Transversale Colonnade, waarvan de bouw omstreeks het midden van de eerste eeuw A.D. aanving, dragen verschillende zuilen inscripties, waaruit blijkt dat ze zijn geofferd (*qrb*); één inscriptie uit 110 A.D. heeft betrekking op het offeren van een tweetal zuilen, een ander uit omstreeks dezelfde tijd op één zuil, terwijl een tekst uit 162 of 166 A.D. melding maakt van het offeren van een zuil door een zekere Ḥolaifi, zoon van Etpenî, waarop een andere Ḥolaifi, zoon van Ḥagegû, een standbeeld van de eerste heeft geplaatst uit dankbaarheid voor ondervonden diensten. Een inscriptie uit 129 A.D. vermeldt de namen van de goden Šamš, Allât en Raḥim aan wie een zestal zuilen met architraven en dakbedekking in een bepaalde porticus (de inscriptie gebruikt het griekse woord *στοά*) is geofferd. In het jaar 179 A.D. werd een standbeeld opgericht op een zuil in de Transversale Colonnade voor een zekere Alainê, zoon van Ḥairan, door de stam Benê Zabdibôl; de inscriptie vermeldt verder, dat deze Alainê een bepaald voorwerp heeft gemaakt van zilver, dat de god Šamš heeft aangeboden (of: met geld, dat de god Šamš heeft aangeboden of ter beschikking gesteld). De bedoeling van de tekst is in zoverre duidelijk, dat met middelen van de god Šamš, d.w.z. op kosten van zijn tempel, iets is vervaardigd door deze Alainê¹). Al deze inscripties brachten J. CANTINEAU reeds tot de overtuiging, dat de Transversale Colonnade een religieuze functie had en diende als toegangsweg tot een tempel. Hoewel het denkbeeld van een toegangsweg tot een tempel minder waarschijnlijk is, is het duidelijk, dat in de nabijheid van de Colonnade een tempel van Šamš en Allât gelegen was.

Een tweetal inscripties *in situ* maakt melding van de godin Allât. De eerste is gegraveerd op een trommel van een ongeveer 11 meter hoge erezuil, die in 64 A.D. werd opgericht met het standbeeld van Šalamallât, een lid van

de stam Benê Ma^czin. De zuil verhief zich, gesierd met een zonnewijzer, in de Noord-Oostelijke sector van het Westelijk Stadsdeel, iets ten N.O. van een zich daar bevindende poort. Hij was omgevallen, maar alle onderdelen waren nog aanwezig, zodat hij tijdens de campagne 1975 kon worden gereconstrueerd. De tweetalige inscriptie, Grieks en Palmyreens, deelt mee, dat Allât en de Benê Ma^czin deze zuil met het standbeeld van Šalamallât hebben opgericht omdat hij zich door bouwactiviteiten en andere goede werken jegens de godin en zijn stam zeer verdienstelijk had gemaakt. De Benê Ma^czin is een arabische stam in Palmyra, die ook intensieve bemoeienis had met het heiligdom van Ba^calshamên, dat in het begin van de eerste eeuw A.D. werd gesticht in het Noordelijk stadsdeel van Palmyra. Het verbaast niet, dat een arabische stam zich inzette voor de cultus van een godin van dezelfde origine ²).

De tweede inscriptie, die in dit verband van belang is, bevindt zich in zeer verweerde toestand op de bovendorpel van de hierboven vermelde poort. Pogingen om de lezing van CANTINEAU te verbeteren en/of aan te vullen bleken vruchteloos, gezien de slechte toestand van de steen. De inscriptie maakt in ieder geval duidelijk, dat een onbekende persoon iets heeft gemaakt, vermoedelijk een bouwwerk of een deel daarvan, en dat aan de godin, i.e. Allât, heeft aangeboden. Vervolgens heeft hij de *pronaos* met al dat daartoe behoort „op kosten van Allât” (*mn kys ʿlt*) gemaakt of laten bouwen. De Palmyreense tekst gebruikt in dit verband het woord *prnyn*, dat een weergave is van het Griekse *πρόναος*, dat de vestibule of voorhof van een tempel aanduidt, maar hier een omschrijving is van de propylaeën, die zich immers ook vóór de tempel bevinden. Van de datering van de inscriptie resteren slechts de cijfers 46 [·], d.w.z., dat de tekst is gegraveerd tussen de jaren 460-469 van de Seleuciedische jaartelling, dus tussen 148 en 157 A.D. ³). De inscriptie maakt het uiterst waarschijnlijk, dat de poort tot de temenos van Allât behoort. Voor de poort bevonden zich, gedeeltelijk in gevallen toestand, de resten van zes zuilen met cannelures. Aangezien voorzover we nu weten, gecanneleerde zuilen in Palmyra slechts werden gebouwd in de eerste helft van de eerste eeuw A.D., zoals blijkt in het grote Bêl-heiligdom, waarvan de cella met gecanneleerde zuilen in het *peristylum* in 32 A.D. werd ingewijd — een ontstaanstijd, die bevestigd wordt door de vorm van de kapitelen — stammen de zuilen uit die tijd en is er dus een groot tijdsverschil tussen de eigenlijke poort en de zuilen daarvoor, of de zuilen hadden oorspronkelijk een andere plaats en functie en werden herbruikt bij de bouw van de poort (fig. 4).

Het bovenstaande bevat in kort bestek de gegevens over heiligdom en cultus van de godin Allât en andere arabische goden, vóórdat in 1959 de

Poolse opgravingen in het Westelijk stadsdeel een aanvang namen. Weliswaar leveren de Palmyreense *tesserae* — een soort toegangsbewijzen meestal van terra cotta voor sacrale maaltijden aangericht voor of namens de goden — een aantal gegevens over de godin⁴⁾, en hebben de opgravingen van D. SCHLUMBERGER in de Palmyrene, het berggebied ten N.W. van Palmyra, reliefs en inscripties van de godin aan het licht gebracht, maar dit materiaal zegt alleen iets over de verbreiding van de cultus van de godin en niets over haar heiligdom in de stad Palmyra zelf⁵⁾. In de inscripties van de landelijke heiligdommen in de Palmyrene wordt de godin éénmaal samen genoemd met Raḥim, een combinatie, die we in de Transversale Colonnade ook reeds zijn tegengekomen. Op de reliefs verschijnt ze als krijgshaftige godin met helm, schild en lans, in de gestalte van Athene met *aegis* en *gorgoneion*, of als een tronende godin tussen twee leeuwen, gelijk de syrische Astarte-Atargatis, terwijl een relief uit Khirbet es-Sanê beide iconografische characteristica combineert. De godin, die speciaal bij de semi-nomadische bewoners van de syrisch-arabische steppe in hoge verering stond, verenigt kennelijk de trekken van een militante goddelijke beschermster met die van de syrische moedergodin, wier zorg zich uitstreckte tot alle aspecten van het leven van de steppebewoner met zijn kudden. Allât neemt zo onder de goden verreweg de voornaamste plaats in in de Safaietische inscripties, die de schriftelijke nalenschap vormen van arabische stammen, die zich gedurende de eerste zes eeuwen van onze jaartelling ophielden in het gebied ten Z.O. van Damascus, waar ze hun graffiti op de rotsen krasten. Volgens deze teksten verwacht men van Allât heil, rijkdom en voorspoed, bescherming op zijn tochten, wraak op de aanvaller, het terugbrengen van verloren dieren van de kudden en nog veel meer⁶⁾. Deze Safaietische stammen trokken door de hele syrische steppe, waar hun inscripties gevonden zijn in Dura-Europos, in de Palmyrene en in de Wadi Miyah, maar ook in het huidige Transjordanië. Het zorgend-beschermende en militante karakter van de godin is een reflectie van het sociale milieu van deze steppebewoners, die zich hoofdzakelijk toelegden op het fokken van kleinvee en kamelen en intensief bij het karavaanverkeer betrokken waren⁷⁾. We mogen aannemen dat dezelfde factoren een rol speelden bij de cultus van Allât in Palmyra, waar de invloed van en de betrekkingen met de steppebewoners sterk en hecht waren.

Het archeologisch onderzoek van het Westelijk stadsdeel vergrootte de informatie over de arabische godin en haar heiligdom aanzienlijk, vóórdat de opgravingen dit heiligdom blootlegden. In een late muur in de Principia (Fahnenheiligtum, Temple des Enseignes) werden drie fragmenten gevonden van een altaar uit het jaar 115 A.D., dat door een zekere Gaddarṣu, zoon van Yarḥai werd geofferd aan de „Meesteres van de tempel, de stele, die Matanai

Fig. 4. De Poort van Allât, de zes gecanneleerde zuilen daarvoor en op de achtergrond de elf meter hoge erezuil uit 64 A.D. in gereconstrueerde toestand aan het einde van de campagne-1975.

zoon van Qainû Bar^catai senior, overgrootvader van deze Gaddarşû heeft opgericht, en aan alle goden, die bij de Meesteres van de tempel wonen..." De Meesteres van de tempel (*mrt byt*²) is ongetwijfeld de voornaamste godin van een heiligdom, waar andere goden bij haar wonen als zgn. θεοι συννάοι. Het is practische zeker dat deze Meesteres van de tempel identiek is aan Allât, temeer daar er nog meer teksten in dit stadsdeel zijn gevonden, die haar vermelden⁸). Bovendien werd er een beschadigd relief gevonden van de godin tronend tussen twee leeuwen⁹). Het is niet gewaagd te veronderstellen, dat de andere goden, die de altaarinscriptie noemt, waarschijnlijk Šamš, de arabische zonnegod, en Raḥim geweest zijn, hetzelfde drietal, dat de zuilinscriptie uit 129 A.D. in de Transversale Colonnade vermeldt. De oudste tekst, die Allât vermeldt, stamt uit 62 A.D.; hij behoort bij een standbeeld van een zekere Zabdilāh, dat werd opgericht door Allât en de Benê Nurbêl¹⁰). De altaarinscriptie van Gaddarşû uit 115 A.D. wiens overgrootvader een stele of relief van Allât oprichtte, maakt echter duidelijk, dat reeds in de eerste helft van de eerste eeuw A.D. een heiligdom van Allât in dit gebied moet hebben bestaan, waaraan de genoemde Matanai een kennelijk befaamd cultusbeeld in de vorm van een stele met relief had geschonken.

DE OPGRAVINGSCAMPAGNE 1974

De campagne 1974, die duurde van 10 augustus tot 27 september was grotendeels gewijd aan een verder onderzoek van de N.W.-sector van het opgravingsgebied. Deze N.W.-sector wordt aan de O-zijde begrensd door de zogenaamde Colonnade van Allât, waaraan de poort en de daarvoor staande zuilen zijn gelegen. De Zuidelijke begrenzing wordt gevormd door de achterwand van de winkeltjes, die liggen aan de Noordzijde van de zgn. West-Colonnade. De muur van het Forum van de Principia (Temple des Enseignes) vormt de (gedeeltelijke) West-grens van deze sector, die aan de Noordzijde wordt afgesloten door de stadsmuur, waarmee in Diocletianus' tijd het hele monumentale centrum van Palmyra werd omgeven.

In deze sector werd de poort van Allât met de daarvoor gelegen zes zuilen volledig ontgraven evenals het gebied, dat zich tussen de poort en West-Colonnade met *tetrapylon* bevindt. Het bleek, dat de zes zuilen voor de poort geplaatst waren op een fundatie, een zogeheten stylobaat, die aan beide zijden ongeveer 20 cm smaller was dan de basis van de zuil, die erop was geplaatst. Deze fundatie was ook verder te vervolgen in Zuidelijke richting tot aan de voorzijde van de rij winkeltjes aan de Noordzijde van de West-Colonnade, waarvan hij de Oostelijke muur van de vermoedelijk eerste winkel heeft gedragen. De afstand tussen de zuilen vóór de poort is 2.25 m, behalve precies

vóór de ingang, waar hij 2.60 m is. Het heeft er dus alle schijn van, dat de zuilen behoren tot de poort, waarmee ze de propylaeën van een heiligdom vormden. Tot op heden werden verder in de Colonnade van Allât dergelijke zuilen ook niet gevonden. Nader onderzoek leerde dat de zes zuilen op hun trommels steenhouwersmerken dragen, die niet tot één, maar tot verschillende systemen behoren. Van Zuid naar Noord gaande zijn de trommels van de zuilen 1, 4 en 5 gemerkt met griekse kapitalen (1e trommel, die overigens nergens bewaard is A-B; 2e B-C; 3e C-D; 4e D-E etc.), die soms op de onderkant van de trommel in hun aequivalenten in het Palmyreense alfabet werden herhaald, zodat de volgorde van de trommels precies was aangegeven. De trommels van de zuilen 2 en 3 dragen naast deze letters nog het nummer van de zuil, I of II, terwijl de zesde zuil op zijn trommels de letters K (gereconstrueerd), L, M en N (eveneens gereconstrueerd) draagt, waaruit blijkt, dat hij de derde was in een rij van drie zuilen, waarvan de trommels van de eerste gemerkt waren A-E, die van de tweede Z-I en van de derde K-N. De enige conclusie die deze gegevens recht doet is, dat de zuilen, waarvan cannelures en kapiteel een ontstaanstijd in de eerste helft van de eerste eeuw aangeven, oorspronkelijk voor een andere bouwkundige constructie waren vervaardigd en vóór de poort van Allât herbruikt zijn om tesamen daarmee de *pronaos* van het heiligdom te vormen, waarover in de inscriptie op de bovendorpel wordt gesproken.

Tussen de zuilenrij en de eigenlijke poort werd een fundatie aangetroffen, die niet parallel loopt aan de andere fundaties, maar daarmee een hoek van $\pm 6^\circ$ vormt naar het Westen. Op het Forum van de Principia en in de West-Colonnade werden eveneens fundaties aangetroffen, die passen in hetzelfde orthogonale systeem, dat waarschijnlijk behoort tot een periode van bouwactiviteiten in dit gebied, die als de oudste kan worden beschouwd en teruggaat tot de eerste eeuw v. Chr. Aan de Zuidelijke post van de poort van Allât bevindt zich nog een gedeelte van de oorspronkelijke muur, die opgebouwd is uit rechthoekige blokken kalksteen. Deze muur maakte later deel uit van een grote villa, bestaande uit zeven vertrekken rond een *peristylum*, die waarschijnlijk in byzantijnse tijd hier werd gebouwd, met gebruikmaking van de reeds aanwezige constructies. De ingang bevond zich naast de eerste zuil van de propylaeën op dezelfde hoogte als deze. De bovendorpel van deze ingang werd gevormd door een aan één zijde vlak gemaakte zuil, waarop in het midden een byzantijns kruis in een medaillon, die op het plaveisel gevallen werd teruggevonden. Aangezien het kruis opzettelijk beschadigd is, werd de villa in de muslimse tijd nog bewoond en misschien pas in de twaalfde eeuw A.D. verlaten, toen de bewoning van dit stadsdeel een einde vond.

Tegen het einde van de campagne-1974 werd op een afstand van ongeveer 18 m. ten W. van de poort van Allât een hoek van een cella blootgelegd. Het bleek, dat de oriëntatie van de cella dezelfde was als van de fundaties in de West-Colonnade, op het Forum van de Principia en vóór de poort van Allât, die als resten van de oudste bouwphase kunnen worden beschouwd.

Verschillende losse vondsten in het opgegraven gebied zijn evenzovele indicaties voor de daar te situeren religieuze activiteiten. Een Palmyreense inscriptie uit 31/30 v. Chr. maakt melding van de bouw van een *hmn*^o voor de god Šamš, wiens relatie met Allât reeds eerder werd vermeld. Het belang van de inscriptie is enerzijds zijn datering, waardoor hij de op één na oudst bekende palmyreense inscriptie is — de oudste dateert van 44 v. Chr. en behoort bij een beeld, dat de priesters van Bêl hebben opgericht — anderzijds maakt de tekst duidelijk, dat een *hmn*^o een bouwkundige constructie is, b.v. een kapel, zoals reeds eerder door J. STARCKY werd vermoed¹²). Een honoraire griekse inscriptie op een zuiltrommel noemt de godin Athena, voor wie het beeld werd opgericht. Een steen in de muur van de byzantijnse villa bleek een safaietische inscriptie te dragen, waarin de godin Allât om hulp wordt aangeropen. Het is de eerste safaietische inscriptie, die in de stad Palmyra werd aangetroffen. Een bronzen plaatje met daarop een votiefhand is een geschenk uit dank aan de god Ba^calshamên, zoals de begeleidende cursieve palmyreense inscriptie vermeldt¹³). Het gehele Westelijk stadsgebied heeft trouwens een groot aantal altaren en inscripties opgeleverd, die gewijd zijn aan deze of de hem nauw verwante zgn. anonyme god. Waarschijnlijk hangt dat samen met de activiteiten van de Benê Ma^czin, die betrokken waren bij de cultus van Ba^calshamên en gezien de inscripties relaties hadden tot de tempel van Allât.

DE OPGRAVINGSCAMPAGNE 1975

Deze campagne had als voornaamste doel de blootlegging van de cella, waarvan een hoek aan het einde van de campagne-1974 aan het licht was gekomen. Het werk ving aan op 10 april en werd op 30 mei beëindigd, in welke tijd de hele cella werd blootgelegd benevens een deel van de *temenos* en zijn muren.

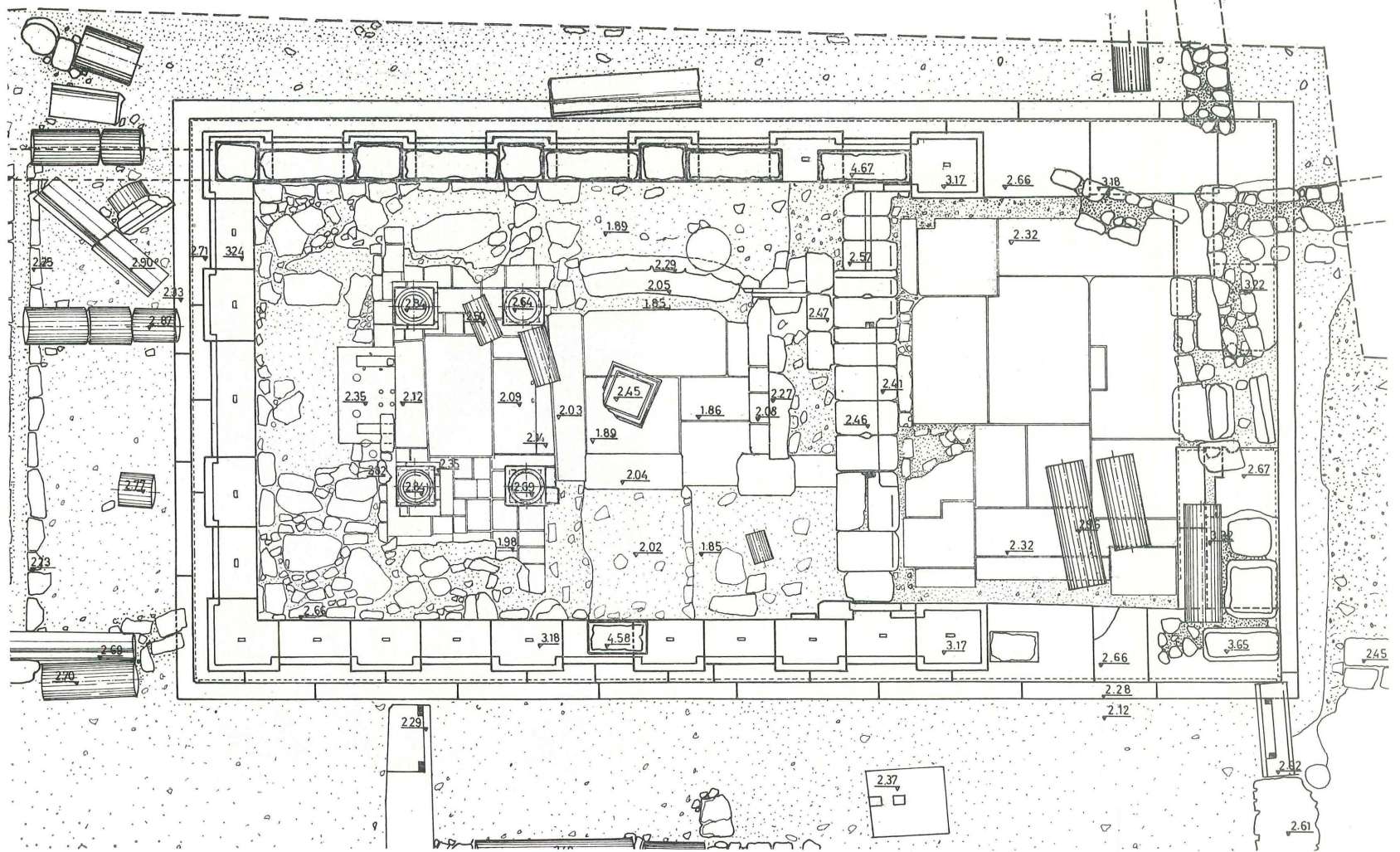
De eigenlijke cella is een zogeheten *prostylos*, bestaande uit de cella met een voorportaal (*pronaos*), dat gekenmerkt is door een rij van vier zuilen in het front. Deze cella is gebouwd op een podium, dat aan de zijkanten is gesierd door een eenvoudige lijst rondom een terugspringend veld. Er is één trede, die naar het podium leidt, 37 cm. hoog, 35 cm. diep. De muren van de cella waren gesierd met pilasters, gekroond door een kapitèel; de pilasters waren 1,20 m. breed, terwijl de muurvlakken tussen de pilasters eveneens

een breedte van 1,20 m. bezaten. De Noord- en Zuidmuur van de cella hadden zes pilasters en dus vijf daartussen liggende muurvlakken; de Westmuur had vier pilasters en drie tussenliggende muurvlakken, waarvan het middelste 2,00 m. breed was. De totale afmetingen van het podium zijn $\pm 19 \times 9,00$ m. Van de cella waren bovengronds slechts enkele blokken van de Noordmuur en één blok van de Zuidmuur zichtbaar. Qua bouwstijl en vormgeving vertoont deze cella grote gelijkenis met de veel kleinere van het heiligdom van Ba^calshamên, eveneens een *prostylos* met pilasters op de muren van de cella, die in 130/31 A.D. werd voltooid ¹⁴).

Fig. 5. De cella van Allât en een deel van de *temenos* volledig ontgraven aan het einde van de campagne-1975. Op de achtergrond het Forum en de monumentale trap van het zgn. Fahnheiligum.

Het interieur van de cella, die van Allât bleek te zijn, vertoont echter kenmerken, die volkomen verschillen van die van de drie andere grote tempels van Palmyra, t.w. die van Bêl, Nebo en Ba^calshamên (fig. 5). De vloer van de *pronaos* is reeds wat lager gelegen dan het niveau van het podium, maar

Kaart van de cella van Allât en deel van de temenos, dat in 1975 werd blootgelegd.

de vloer van de eigenlijke cella ligt nog ongeveer 70 cm lager dan de *pronaos* en is vandaar bereikbaar via een tweetal treden, die vervaardigd zijn uit stukken archaische sculptuur van omstreeks het begin van onze jaartelling. Een trede vertoont zelfs duidelijk de contouren van een en profil afgebeelde vrouw, welke wijze van afbeelding een grote zeldzaamheid is in de beeldhouwkunst van Palmyra, waar de frontaliteit verre overheerst. Aan beide zij-kanten van deze laaggelegen vloer waren oorspronkelijk banken, die reikten tot het niveau van het podium. Indien deze banken uitgevoerd waren met een tweetal treden, hetgeen één mogelijkheid is, vertoont het geheel enige gelijkenis met de zgn. 'théâtres sacrés', zoals die in Dura-Europos voorkomen of met een mithraeum. De 'théâtres sacrés' in Dura-Europos bevinden zich echter buiten de tempels. Het is evenmin zeker, of dit interieur bestemd was voor het houden van maaltijden in de cella. De zgn. 'banquets' in Palmyra, waar de door de verschillende thiasen georganiseerde maaltijden werden gehouden, liggen nl. alle buiten de cella in de *temenos*. Een andere mogelijkheid is dat de functie van de banken analoog is met die van banken in bepaalde tempels in Hatra en Dura-Europos, waar ze dienden om er reliefs, kleine votiefaltaren en rondsculptuur op te plaatsen. Deze mogelijkheid lijkt vooralsnog waarschijnlijker. Op de vloer van de cella werd de sokkel van het oorspronkelijke altaar nog aangetroffen. Aan de Westkant van deze laaggelegen cellavloer is een trede van 13 cm, die voert naar een door vier zuilen omgeven gedeelte. Twee zuilen aan de O-zijde zijn in de vloer geplaatst,

Fig. 6. Het torso van het Athene-beeld direct na de vondst. Duidelijk is het verschil in plaatsing van de beide zuilbases te zien.

zodat de basis niet meer zichtbaar is. De twee aan de Westkant zijn daarentegen op de vloer geplaatst. Waarschijnlijk droegen deze zuilen een soort baldakijn, waaronder het cultusbeeld was geplaatst. Dit werd in gebroken toestand aan de N-zijde van het baldakijn teruggevonden (fig. 6). Het is een marmeren beeld van Athena Parthenos, een copie van het beroemde beeld van Phidias, dat tot het einde van de antieke tijd het Parthenon op de Atheense Akropolis sierde en toen verdween (fig. 7). Het hoofd van dit beeld is afzonderlijk gemaakt; het past door middel van een taps toelopend ondereind in een uitsparing in de tors, waarin het met gips was bevestigd. Resten van dit gips werden nog aangetroffen. Voeten en armen van de tors zijn gebroken, maar fragmenten van armen en hand werden gevonden; het hoofd is evenmin ongeschonden, maar zoveel stukken werden verspreid aangetroffen, dat het volledig kan worden gereconstrueerd (fig. 8). Studie en reconstructie van dit beeld gaan verre de grenzen van de eigenlijke Palmyreense studieën te buiten; voor Palmyra is van belang, dat men een marmeren beeld van Athena Parthenos importeerde om te dienen als cultusbeeld in de tempel van de arabische godin Allât. Het beeld stamt waarschijnlijk uit Antiochië, of een ander cultureel centrum in Klein-Azië, b.v. Aphrodisias.

Fig. 7. Het torso van het Athene-beeld.

Fig. 8. Het hoofd van het Athene-beeld na voorlopige reconstructie.

Het hoofd vertoont grote gelijkenis met een zich in de Staatliche Museen in Berlijn bevindende copie. Opvallend is het schuin geplaatste *gorgoneion* op de *aegis*, dat op geen enkele bekende copie zo voorkomt¹⁶). De datering van dit beeld is niet nauwkeurig aan te geven; men kan denken aan het begin van de 3e eeuw A.D., de tijd der Severi. Voor Palmyra is er in ieder geval geen treffender voorbeeld van religieus syncretisme bekend.

Ten Westen van dit door vier zuilen omgeven gedeelte bevinden zich de resten van een cultusnis, waarin een basis van 164 x 98 cm., bestemd voor

Fig. 9. Het gedeelte van de cella ten N. van de adytonnis, waarin een deel van de daar liggende basis met een langwerpige uitsparing zichtbaar is. Duidelijk zijn de resten van het oorspronkelijke niveau te herkennen, evenals het verschil in bewerking tussen de stenen van de Noordmuur van de cella.

een beeld o.i.d. In deze basis bevinden zich twee langwerpige uitsparingen aan de uiteinden, evenwijdig aan de smalle kant. De afmetingen en de uitsparingen sluiten de mogelijkheid uit, dat deze basis gediend heeft als onderstuk voor het Athena-beeld. Misschien heeft er oorspronkelijk een relief op gestaan of een beeltenis van een tronende Allât tussen twee leeuwen, die als protomen in de uitsparingen waren geplaatst. Ten Noorden en ten Zuiden van deze cultusnis bevinden zich nog resten van het oorspronkelijke hooggelegen niveau in de cella, dat mede kan worden gereconstrueerd doordat de steenblokken van de muren ruw en onbewerkt zijn, waar ze waren bedekt door de inwendige constructies, terwijl ze daarboven glad zijn (fig. 9). Het is mogelijk, dat de banken, die aangebracht waren aan weerszijden van de cellavloer ook doorliepen langs de achterwand en zo de cultusnis omgaven.

In ieder geval is deze inrichting, indien dat de oorspronkelijke toestand weergeeft, in latere tijd gewijzigd en schijnt het, dat aan beide kanten van het 'baldakijn' de banken zijn weggebroken, terwijl ze naast de cultusnis bleven bestaan, zodat daar a.h.w. twee verhoogde nissen ontstonden, misschien bestemd om votiegaven e.d. te plaatsen. In ieder geval werden bijna alle vond-

Fig. 10. Archaisch relief van zachte kalksteen van twee goden in militaire dracht en een dromedaris; één der goden is Yarhibôl, die de zorg had voor de bron Efqa en als zonnegod in de triade van Bêl fungeerde.

sten in de cella gedaan vóór deze verhoogde nissen, naast het 'baldakijn', kennelijk een laaggelegen gedeelte, waar alles makkelijk belandde. Daar werden ongeveer honderdenvijftig olielampen gevonden, die alle gedateerd moeten worden in de 4e eeuw A.D. Ook een verzameling van 44 bronzen munten werd daar aangetroffen, precies onder het laagste niveau, die \pm 370 A.D. valt te dateren. De meest recente munt werd gevonden in de cella op de laaggelegen vloer: het is een bronzen munt met de beeltenis van Aelia Flacilla, de eerste vrouw van keizer Theodosius I (379-395). Dit alles wijst op een vernietiging van de cella in de tijd van deze keizer, die als eerste

wetten tegen het paganisme uitvaardigde en vele tempels liet sluiten of verwoesten. Ook de archeologische resten wijzen op een systematische verwoesting en afbraak van het heiligdom. In de cella bevond zich in het profiel een duidelijke destructielaag, bestaande uit puin en vele gebroken dakpannen. Daarboven werden geen sporen van gebruik of bewoning meer aangetroffen, terwijl daaronder alle vondsten werden gedaan. De cella is dus kennelijk aan het einde der 4e eeuw A.D. verwoest en daarna afgebroken. Dat is de

Fig. 11. Het (ongedateerde) relief van vier goden en een dedicant naast een thymiaterion; de inscriptie geeft geen uitsluitsel over de identiteit van de goden, waarvan de meest rechtse Allât is.

oorzaak, dat zoveel van de inventaris werd gevonden, weliswaar in gebroken toestand, maar toch in situ aanwezig: het cultusbeeld, olielampen, basalten maalstenen, altaren, al of niet met inscripties, leeuwecoppen, reliefs of fragmenten daarvan, munten en een 4e eeuws gouden medaillon. Zijn de lampen en de munten alle te dateren tegen het einde van de tijd waarin de cella nog in gebruik was, vele sculptuurfragmenten en reliefs zijn bepaald archaisch en te dateren in de eerste helft van de 1e eeuw A.D. of zelfs nog vroeger. Daaronder bevinden zich een fragmentarisch relief van een militaire god, zoals er vele in de heiligdommen in de Palmyrene werden gevonden; een archaisch relief van twee staande goden in militaire dracht naast een kameel, waarvan

één volgens de inscriptie de god Yarhibol moet zijn (fig. 10); een votief-relief van vier goden op een rij, waarvan de meest rechtse Allât is, gekleed in *peplos*, met lans, schild en helm (fig. 11). Bovendien werden vele fragmenten gevonden van nissen, die de cultusreliefs omgaven, en die te vergelijken zijn met de archaische fragmenten, die H. SEYRIG indertijd aantrof in een oude fundatie in de Bêl-tempel¹⁴). Dit alles wijst erop, dat er reeds in het begin van onze jaartelling op deze plaats een heiligdom van Allât moet zijn geweest.

De cella zelf is hoogstwaarschijnlijk gebouwd in de eerste helft van de 2e eeuw A.D.: qua bouwstijl vertoont zij grote analogie met de cella van Ba'alshamên, die dateert van 130/31, terwijl de propylaeën omstreeks 150 A.D. zijn gebouwd, met welke bouw het heiligdom werd voltooid. Vele sculpturen en reliefs uit de voorgangster van deze cella werden daarin opnieuw gebruikt, hetzij als bouw materiaal, hetzij in hun oorspronkelijke religieuze functie. Een afzonderlijk vraagstuk wordt gevormd door het cultusbeeld: indien de basis in de cultus niet het beeld van Athena Parthenos heeft gedragen, is het waarschijnlijk, dat zich daarop eerst een ander cultusbeeld of -relief heeft bevonden en dat het interieur van de cella bij de komst van het marmeren beeld is aangepast, toen het 'baldakijn' is gebouwd en de oorspronkelijke cultusnis buiten gebruik gesteld. Ongetwijfeld zijn er ook in later tijd nog wijzigingen in het interieur aangebracht: de banken die de cella omzoomden werden geheel of gedeeltelijk weggebroken en vervangen door een met ruw pleisterwerk bedekte constructie, waarvan de resten aan de Noord-zijde van de cella werden teruggevonden. Misschien is dit een aanwijzing voor de wat kwijnende situatie waarin de cultus van de godin zich in de 4e eeuw bevond, toen de christenen reeds talrijk waren in Palmyra.

Ook de vondsten in de *temenos* buiten de cella bevestigen het tot nu toe geschetste verloop der gebeurtenissen in en rond het heiligdom van Allât. Van de oorspronkelijke porticos is weinig meer over; er werd een drietal architraven gevonden, waarvan twee met een palmyreense inscriptie en één met een griekse inscriptie gedateerd 114 A.D., in welk jaar een zekere Wahballathos de portico wijdde aan Athena 'de godin der vaderen, de godin, die gebeden verhoort' ($\theta\epsilon\alpha\ \pi\alpha\tau\rho\omega\alpha\ \theta\epsilon\omega\ \acute{\epsilon}\pi[\eta\chi\omicron\omega]$). In een elf meter diepe put in de *temenos*, daar kennelijk gebouwd om het heiligdom van water te voorzien, werd op 6 meter diepte in de wand een altaar aangetroffen waarop de inscriptie aangeeft, dat in het jaar 341 (= 30 A.D.) een zekere Malkû, zoon van Zabdibôl dit altaar wijdde aan Allât. Deze Malkû behoorde tot de Benê KMR^c, een priesterstam (kmr^c = priester), die relaties had met de god Bêl, wiens teken de inscriptie aan het eind siert. Dit wijst dus op religieuze betrekkingen tussen het Bêlheiligdom en de tempel van de arabische

goden in het Westelijk stadsdeel. Opvallend is in dit verband, dat onder de archaische sculptuur, die in de cella werd gevonden, zich een relief bevindt van zeven gesluierte vrouwen, die een kameel begeleiden, dat nagenoeg identiek is aan de voorstelling op één der reliefs, die de dwarsbalken van het *peristylum* van de Bêtempel sierden ¹⁹).

Het oudste monument, dat wijst op de cultus van Allât in dit gebied, is

Fig. 12. Een deel van de steunmuur tegen de Westelijke temenosmuur met daarin een torso van een in een hellenistisch kuras geklede persoon (een god?), dat grote analogie vertoont met de voorstelling in relief van de triade van Ba'alshamên, dat zich nu in het Louvre bevindt.

een altaar, gedecoreerd met ionische voluten en daartussen een stierekop, een *bukranion*, waarop een éénregelige griekse inscriptie, gedateerd 6 v. Chr.: "Aan Allât, die is Artemis". Het syncretisme tussen Allât en de godin Artemis kan een verklaring vormen voor de leeuwen, die de godin vaak op haar reliefs vergezellen. Artemis is de klein-aziatische of syrische godin Artemis, i.e. Cybele of Atargatis, die beide in haar traditionele iconografie vergezeld werden door leeuwen. Allât had dus kennelijk eigenschappen, die haar assimilatie aan deze Meesteres der Dieren bewerkstelligden, waardoor de leeuwen ook tot haar vaste gevolg gingen behoren.

Op grond van dit altaar kan geconcludeerd worden, dat reeds in de eerste eeuw v. Chr. zich een heiligdom van Allât op deze plaats bevond. Van dit

heiligdom werd de temenosmuur aan de Westkant van het opgravingsgebied teruggevonden. Deze oudste muur was gebouwd op het hellende terrein, dat van West naar Oost glooiend afloopt. De portico van 114 A.D. was echter reeds gebouwd op een genivelleerd terrein; deze nivellatie is aan de W.-zijde te constateren, waar direct ten Oosten van de eerste temenosmuur het terrein werd afgegraven, wat aanleiding gaf tot de bouw van een tweede temenosmuur, parallel aan de eerste, maar waarvan de fundatie veel dieper op het geëgaliseerde terrein ligt. Toen omstreeks 300 A.D. de Principia werden gebouwd waarvan de forummuur met het kunstmatig opgehoogde forum grensde aan de Westelijke temenosmuur van het Allât-heiligdom en daarop zware druk uitoefende, was dit aanleiding tot de bouw van een steunmuur tegen de tweede temenosmuur om deze voor instorten te behoeden. In deze omstreeks 300 A.D. gebouwde steunmuur werden fraaie voorbeelden van 3e-eeuwse grafsculptuur aangetroffen, evenals een negental fragmenten van levensgrote archaische beelden in rondsculptuur, waarschijnlijk afkomstig uit de eerste Allât-tempel (fig. 12). Het is het eerste depôt van deze aard en omvang, dat ooit te Palmyra werd aangetroffen. Onder de grafsculptuur is een buste van een vrouw, die links op haar borst een tweetal sleutels draagt aan een *fibula* als teken van haar waardigheid. Op de ene sleutel staat geschreven ΔΙΟΣ, op de andere NEIKH : 'overwinning van Zeus' (?).

Een hoek van een kroonlijst, gedateerd in de maand Elûl van het jaar 511 = september 199 A.D. bewijst, dat er gedurende de hele tweede eeuw in de temenos van Allât werd gebouwd, zoals dat ook bekend is van het heiligdom van Ba'alshamên en van Bêl.

ENIGE VOORLOPIGE CONCLUSIES

De godin Allât is in haar heiligdom vereerd gedurende minstens vier eeuwen: vanaf 6 v. Chr., de datum van het oudste gevonden monument van haar cultus tot het einde van de 4e eeuw A.D., toen het heiligdom werd verwoest. Waarschijnlijk was er aanvankelijk slechts een eenvoudige kapel, waarin een relief of cultusbeeld, in een *temenos*, waarvan de Westmuur gedeeltelijk is teruggevonden en de Oostmuur waarschijnlijk sporen heeft nagelaten in de latere propylaeën. Het naar het Oosten hellende terrein is later geëgaliseerd, welke activiteit gepaard ging met het bouwen van nieuwe temenosmuren. De eerste dateerbare constructie op dit geëgaliseerd terrein is de portico van 114 A.D. In de eerste helft van de tweede eeuw werd tevens de cella gebouwd, terwijl de bouw van de propylaeën omstreeks 150 A.D. plaatsvond. Voor de bouw van deze monumentale toegang werd een deel van de temenosmuur afgebroken en de fundatie gebruikt als stylobaat voor de zes zuilen, die voor de poort staan en waar-

schijnlijk afkomstig zijn uit het eerste heiligdom van Allât. De cella onderging in latere tijd allerlei wijzigingen, misschien verband houdend met de plaatsing van het Athenebeeld als cultusbeeld van Allât. De laatste fase vertoont reeds duidelijke tekenen van het verval van de pagane cultus: de banken, die de cella omzoomden maakten plaats voor een zeer ruw gemaakte, met pleisterwerk bedekte constructie aan de Noordzijde van de cella, die dienst deed als bank voor een in de tempel te houden maaltijd (?). Omstreeks het einde van de 4e eeuw werd de cella verwoest en afgebroken; het bouw materiaal werd elders gebruikt, o.a. in de byzantijnse villa, die in de *temenos* werd gebouwd. Ook de porticos ondergingen een dergelijk lot, zodat daarvan slechts weinig elementen in situ werden aangetroffen. In tegenstelling tot de grote Bêltempel en de kleine cella van Ba'alshamên, die in latere eeuwen in gebruik waren als christelijke kerk, werd de pagane fase van de cella van Allât afgesloten door een totale verwoesting, waardoor de inventaris, weliswaar gebroken, bewaard bleef en enig inzicht kan verschaffen in de cultus en zijn gebruiken. Dat is tevens de reden, dat, wat zeer zelden voorkomt, een cultusbeeld in een pagane tempel werd gevonden, afgezien van de mithraea, waar het relief van de stierdoding meestal nog aanwezig is.

Een kapitaal gegeven is, dat de tempel in de tijd van Diocletianus, toen de Principia werden gebouwd, nog in gebruik was en zijn temenosmuren door een steunmuur werden versterkt om de druk van de Forummuur te weerstaan. Dit sluit het gebruik van dit gebied als militair kamp volstrekt uit. Bovendien toonde een sondage aan, dat de Transversale Colonnade slechts door winkels werd omzoomd op de plaats waar een muur verondersteld werd, die het militaire territorium afgesloten zou hebben van de rest van de stad, die civiel gebied was. Het heeft er alle schijn van, dat de term 'castra' in de fundatie-inscriptie van de Principia een aanduiding is voor het gehele ommuurde stadsgebied, dat in Diocletianus' tijd tot een vesting werd getransformeerd en niet een militair kamp aanduidt, dat in het Westelijke stadsgebied zou hebben gelegen.

Tot op heden is de Noordelijke temenosmuur nog niet gevonden, zodat de preciese oppervlakte van het heiligdom nog niet kan worden vastgesteld. Pas als een komende campagne daarin voldoende inzicht heeft verschaft, kan misschien ook meer kennis worden verkregen over de wijziging van het orthogonale systeem in de bebouwing van dit hele stadsgebied waarvoor verschillende indicaties werden gevonden. De grote erezuil uit 64 A.D. behoort in ieder geval tot dit oudere systeem, terwijl de propylaeën uit omstr. 150 A.D. in een gewijzigd systeem zijn gebouwd. In de tussenliggende periode zijn er dus fundamentele wijzigingen in de bebouwing van dit kwartier opgetreden. Verder onderzoek zal hopelijk duidelijk maken, wat er precies is ge-

beurd en tevens hoe het heiligdom vanuit de stad toegankelijk was. Plaats en functie van het heiligdom van Allât zijn immers niet los te zien van de stedelijke ontwikkeling van Palmyra gedurende haar gehele geschiedenis.

Groningen

H. J. W. DRIJVERS

¹⁾ Zie J. CANTINEAU, *Inventaire des inscriptions de Palmyre*, Fasc. V, *La Colonnade Transversale*, Beyrouth 1931; M. GAWLIKOWSKI, *Le temple palmyrénien. Étude d'épigraphie et de topographie historique*, Palmyre VI, Warszawa 1973, 87ss.; J. T. MILIK, *Dédicaces faites par des dieux (Palmyre, Hatra, Tyr) et des thèses sémitiques à l'époque romaine*, Paris, 1972, 115-117. MILIK's correcties en conjecturen in de betreffende inscripties zijn echter onaanvaardbaar, zoals controle ter plaatse leerde.

²⁾ CANTINEAU *Inventaire*, Fasc. II, *Les colonnes honorifiques*, Beyrouth 1930, no. 1; zie *Inventaire VI*, p. 6; GAWLIKOWSKI, *Le temple*, 91ss.

³⁾ CANTINEAU, *Inventaire*, Fasc. VI, *Le Camp de Dioclétien*, Beyrouth 1931, no. 1; zie GAWLIKOWSKI, *Le temple*, 92; idem, *Recueil des inscriptions palmyréniennes provenant de fouilles syriennes et polonaises récentes à Palmyre*, Paris 1974, no. 152.

⁴⁾ Zie H. INGHOLT-H. SEYRIG-J. STARCKY, *Recueil des tessères de Palmyre*, Paris 1955, no. 123, 164, 165 en 272; C. DUNANT, 'Nouvelles tessères de Palmyre', *Syria* 36, 1959, 102-110, no. 8 en 11.

⁵⁾ Zie D. SCHLUMBERGER, *La Palmyrène du Nord-Ouest*, Paris 1951, speciaal de volgende monumenten: Kh. Leqteire, no. 1; Kh. Farwân, no. 2; Kh. Wadi Suanê, no. 1, 17, 18; Kh. es Sanê, no. 1, waar de godin samen met Raḥim wordt genoemd.

⁶⁾ G. RYCKMANS, *Les religions arabes préislamiques*, 2ème éd., Louvain 1951, 22; R. DUSSAUD, *La pénétration des Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris 1955, 135-144; *Wörterbuch der Mythologie*, Bd. I, hrsg. v. H. W. HAUSSIG, Stuttgart 1965, 422-424.

⁷⁾ Zie H. SEYRIG, 'Les dieux armés et les Arabes en Syrie', *Syria* 47, 1970, 77-112.

⁸⁾ Zie GAWLIKOWSKI, 'Nouvelles inscriptions du Camp de Dioclétien', *Syria* 47, 1970, 313-325; IDEM, *Le temple*, 97s.

⁹⁾ K. MICHALOWSKI, *Palmyre, Fouilles polonaises 1961*, Warszawa-'s-Gravenhage 1963, 171s.

¹⁰⁾ GAWLIKOWSKI, *Le temple*, 98s.; *Recueil des inscriptions*, no. 159; cf. J. T. MILIK, *Dédicaces faites par des dieux*, 79s.

¹¹⁾ CANTINEAU, *Inventaire*, VI, no. 2.

¹²⁾ Zie J. STARCKY, 'Autour d'une dédicace palmyrénienne à Sadrafa et à Du'anat', *Syria* 26, 1949, 55ss.

¹³⁾ Deze votiefhand zal door schrijver dezes afzonderlijk worden gepubliceerd. Tijdens de campagne 1975 werden ongeveer 25 cursieve inscripties en graffiti verzameld in de graaf-torens in de Westelijke necropool, die alle stammen uit de eerste eeuw v. Chr. of het begin van de eerste eeuw n. Chr., waardoor het mogelijk is een hernieuwd onderzoek te doen naar het cursieve palmyreense schrift en zijn verhouding tot de monumentale ductus en de oudste vormen van het syrische estrangelo. De resultaten daarvan zullen door M. GAWLIKOWSKI met schrijver dezes worden gepubliceerd.

¹⁴⁾ Zie P. COLLART - J. VICARI, *Le sanctuaire de Baalshamin à Palmyre*, I, II, *Topographie et Architecture*, Rome 1969.

¹⁵⁾ Cf. M. MOREHART, 'Early sculpture at Palmyra', *Berytus* 12, 1956-57, 52-83.

¹⁶⁾ Zie NEDA LEIPEN, 'Athena Parthenos, a reconstruction', *Royal Ontario Museum* 1971, p. 7, no. 24 en passim.

¹⁷⁾ H. SEYRIG, 'Ornamenta Palmyrena antiquiora', *Syria* 21, 1940, 277-328; IDEM, 'Sculptures palmyréniennes archaïques', *Syria* 22, 1941, 31-44.

LANDBOUW EN LANDSCHAP IN PALESTINA I

In de oudtestamentische tijd waren de Israëlieten een volk van boeren. Hun bestaansgrond was de landbouw, met als belangrijkste producten gerst, tarwe, wijn en olijfolie. Hiernaast heeft men natuurlijk steeds schapen en geiten gehouden, maar die waren economisch gezien van minder belang. Het land Kanaän was overigens al vóór de komst van de Israëlieten befaamd als exporteur van voedsel, vooral naar Egypte. De Kanaänitische olie en graan, die al in het Oude Rijk naar Egypte gingen, waren ook in de Israëlitische periode nog de belangrijkste exportproducten van het land, zoals o.a. blijkt uit Ezechiël 26:17. Verder is bekend dat Griekenland tarwe importeerde uit Kanaän. In de Laat-romeinse en Byzantijnse tijd waren met name de Palestijnse wijnen beroemd.

In het hieronder volgende artikel gaat het mij om twee zaken. Ten eerste wil ik duidelijk maken hoe de boeren in het oude Kanaän dit bereikt hebben en ten tweede welke consequenties dit gehad heeft voor het landschap. Daarbij bepaal ik mij hier tot het eigenlijk kerngebied van het oude Israel. In een volgend artikel zal ik dan speciaal aandacht geven aan de nederzettingen in de Negev.

Landbouw in Kanaän is altijd afhankelijk geweest van twee natuurlijke factoren: water en goede grond. Beide zijn schaars. Gaat men ervan uit dat 400 mm neerslag per jaar het minimum is om een redelijke oogst te krijgen, dan voldoet het grootste deel van het land daaraan. Het centrale bergland van Juda en Efraïm krijgt zelfs aanzienlijk meer, het gemiddelde voor Jeruzalem is 560 mm. Echter, in werkelijkheid is deze situatie meer gecompliceerd dan het zo op papier lijkt. De eerste complicatie is, dat dergelijke neerslag-gemiddelden in het Nabije Oosten berekend worden op basis van jaartotalen die zeer grote schommelingen vertonen. Zo viel in Jeruzalem in 1959/60 slechts 230 mm, terwijl het regenrijkste jaar in die stad het jaar 1877 was, toen 1090 mm werd gemeten. Behalve deze zeer grote jaarlijkse schommelingen is de volgende complicatie dat deze neerslag i.h.a. in een zeer beperkte periode valt, nl. globaal tussen november en maart. Wil men gedurende de zomermaanden over water kunnen beschikken, dan kan dat alleen in de onmiddellijke nabijheid van bronnen of wanneer men over technieken beschikt om water op te slaan.

Dit mogen saaie gegevens zijn, het zijn enkele van de basisgegevens waarmee de mensen in het oude Kanaän te maken hadden. Willen we een bepaalde cultuur uit het verleden, of zelfs uit het heden beschrijven en begrijpen, dan is de eerste voorwaarde daarvoor een goed inzicht in de fysieke gegevens van het gebied waarin die cultuur bestond, met al hun mogelijk-

heden en onmogelijkheden. Inzicht in de fysieke omstandigheden is in veel gevallen een sleutel tot het inzicht in een bepaalde cultuur.

Naast het basisgegeven van de grillige regenval, is het tweede en nog belangrijker basisgegeven de geologische situatie van het land. Heel eenvoudig gezegd komt die hier op neer, dat het centrale deel van het land bestaat uit een kalksteenmassief, bestaande uit verschillende kalksteensoorten, die zich o.a. onderscheiden door hun verschillende hardheid. Eén van de meest opvallende trekken in het landschap, de vaak plotselinge afwisseling van steile rotswand en glooiende hellingen, is het gevolg van de verschillende verwerking van deze steensoorten.

Het verweringsproduct van kalksteen is in het algemeen erg vruchtbaar en in het mediterrane gebied is dat met name zo. De befaamde zeer vruchtbare *terra rosa* is een dergelijk verweringsproduct. Deze *terra rosa* is met recht wel eens één van de belangrijkste verklaringen geweest van de antieke culturen. In Palestina treffen we haar op grote schaal aan in het centrale bergland en in het heuvelland ten westen daarvan.

Een heel belangrijke eigenschap van kalksteen is, dat zij meestal tot op zekere hoogte poreus is. Hierdoor speelt ze een regulerende rol in de waterhuishouding: naar verhouding wordt veel water opgenomen dat weer vrijgegeven wordt via talrijke bronnen die aan de voet van of langs de hellingen van de bergen ontspringen.

Gezien deze fysieke gegevens lijkt Palestina een ideaal land voor de landbouw: vrij veel regen, vruchtbare grond en een bodemgesteldheid die regulerend optreedt in de waterhuishouding. Toch konden deze gunstige eigenschappen van het land pas volledig benut worden dankzij een grote inspanning van de bevolking. Hoewel we weten dat er zeker al vanaf \pm 6000 v.o.j. echte boeren waren in Palestina, is onze kennis over hoe ze het land gebruikten, nog praktisch nihil. We hebben uit die vroege neolithische periode verkoolde graankorrels, die duidelijk van gedomesticeerde soorten afkomstig zijn, we hebben sikkels gevonden en maalstenen, maar over de percelen, eventuele irrigatie of wissellandbouw, weten we nauwelijks iets.

In de Vroege Bronstijd (3000-2000 v.o.j.) moeten de productietechnieken aanzienlijk verbeterd zijn. In deze periode verschijnen de echte steden, nederzettingen met een duidelijke sociale gelaagdheid en van een zodanige omvang dat de boeren toentertijd al een flinke productie moeten hebben gehad, in ieder geval enkele malen de eigen behoefte. Dit blijkt ook uit het feit dat in deze periode al agrarische producten uitgevoerd werden naar Egypte (vgl. ook *Phœnix* XVIII, 1972, p. 147-164). Bezien we het nederzettingen-

patroon van deze periode dan valt op dat veel nederzettingen/steden gesitueerd waren op de grens van het centrale heuvelland, zoals bijv. Megiddo, Ai, *Tell el Far^cab* (Noord) op de noordelijke en oostelijke flanken van het centrale bergland, Bet Yerach (*Khirbet Kerak*) aan de zuidpunt van het meer van Galilea. Verder zien we nederzettingen en zelfs steden in gebieden die later juist gemeden zouden worden: het Jordaandal (Jericho!) en de omgeving van de Dode Zee, Arad in de Negev. Hetzelfde geldt voor de Vroege Bronstijd-nederzettingen in het oosten van Jordanië. Dit nederzettingenspatroon moet, wanneer niet andere factoren in het spel zijn zoals: heiligdom met jaarmarkten, stapelplaats van de handel op Egypte (Arad), toch allereerst verklaard worden uit de toenmalige productie- (lees: landbouw-) technieken. Deze landbouw vond toen vooral plaats in de brede dalen en in de Jordaanvallei. De vlakte van Jizreël (*Emeq*) was weliswaar veel vochtiger, maar in de Oudheid te riskant vanwege de malaria. Het benodigde water werd verkregen door het regenwater dat via deze dalen afgevoerd werd. Dit wegstromen zal zeer waarschijnlijk ook al in deze vroegste tijd vertraagd zijn door lage dammen dwars over de rivierbedding te bouwen, zodat daar achter water bleef staan. Verder zal men ongetwijfeld ook al geprobeerd hebben om via een systeem van kanaaltjes en dammen het water over een zo groot mogelijk oppervlak te verspreiden. De zeer recente ontdekking van een grote stad in het oosten van Jordanië (*Tell Jawa*) heeft duidelijk gemaakt dat reeds in de Vroege Bronstijd grote reservoirs gebouwd of uitgehakt werden om het water op te vangen en te bewaren. Door al deze technieken is het beslist mogelijk geweest om zeker gedurende een half jaar landbouw te bedrijven, d.w.z. om op gunstige percelen twee oogsten binnen te halen. In de warmere delen van Palestina begint de gerstooft nl. al in april!

Het is mogelijk dat de landbouw in deze vroege periode, met de daarbij behorende primitieve irrigatie, leidde tot een vrij centralistische politieke structuur. Tot de typische archeologische vondsten uit de Vroege Bronstijd behoren nl. de grote „silo's”, fundamenten van ronde structuren, soms een complex vormend zoals in Bet Yerach. Deze structuren worden meestal geïnterpreteerd als silo's — al is daar geen bewijs voor — en dit zou betekenen dat er een centraal geregelde graanopslag was, volgens sommigen zelfs een soort tempeleconomie.

Na de overgangperiode tussen Vroege en Midden Bronstijd zien we dat in Palestina de bewoning van de Jordaanvallei praktisch totaal verdwijnt, op de grote oase Jericho na. Ook de Negev wordt verlaten. Daartegenover worden een aantal nederzettingen in het binnenland groter en belangrijker, er

komen nieuwe bij o.a. in Galilea en in de kustvlakte. Toch vinden we nog steeds betrekkelijk weinig nederzettingen in het hogere heuvelland. De Midden en Late Bronstijd ($\pm 2000 - \pm 1200$) is in Palestina de periode van de stadstaten, waaronder zeer grote zoals Hazor in Galilea. Y. Yadin acht voor Hazor in deze periode een inwonertal van 30.000 waarschijnlijk. Voor zo'n bevolking zal heel wat voedsel geproduceerd moeten zijn! En om zoveel voedsel te produceren moeten we aannemen dat de landbouw- en irrigatie-

Fig. 13. Oude terrassen en dammen in het landschap ten zuidoosten van Jeruzalem. Deze zijn momenteel niet meer in gebruik. Let op de oude weg boven in de foto (foto auteur).

technieken aanzienlijk verbeterd waren. Toch moeten we voor deze periode voornamelijk rekenen met technische verbeteringen aan in principe dezelfde technieken: dus met accent op landbouw in de dalen en in de vele *wadi's*. Op gunstige hellingen zullen wijngaarden en olijfboomgaarden aangelegd zijn. Voor grotere werken waren in deze tijd bronzen gereedschappen beschikbaar, al waren die geweldig kostbaar en toch nog betrekkelijk zacht en breekbaar. In de directe omgeving van bronnen zal men al terrassen aangelegd hebben en misschien ook onder de muren van hoger gelegen steden. Zo lagen er ten oosten van Jeruzalem geïrrigeerde percelen in het dal van de Qidron en in Hazor en Megiddo zijn aanwijzingen gevonden dat afvalwater uit deze steden naar terrassen buiten de muren geleid werd.

Over veranderingen in het landschap in deze periode kunnen we heel weinig zeggen. De noordelijke kustvlakte (Sharon), de 'Emeq, de omgeving van het Hulehmeer, werd gemeden voor permanente bewoning vanwege de malaria. Deze gebieden bestonden uit bossen en moerassen en waren gewild als jachtgebied. De Jordaanvallei raakte verlaten en kreeg zijn huidige aanzien. In het centrale bergland vinden we eigenlijk alleen nederzettingen in de dalen, de hellingen waren nog grotendeels met bos bedekt. Bij „bos” moet men dan niet steeds aan hoog opgaand hout denken, maar in de warmere en drogere gedeelten veel meer aan een ondoordringbaar macquis-achtige begroeiing.

Na de overgang naar de IJzertijd (± 1200 v.o.j.) gaat dit beeld geleidelijk, maar radikaal veranderen. In toenemende mate zien we in de IJzertijd stadjes in het eigenlijke bergland verschijnen en langs de hellingen. Dit hangt samen met het feit dat in de IJzertijd op grote schaal landbouwterrassen aangelegd zijn langs de daarvoor geschikte hellingen. De dalen bleven nog

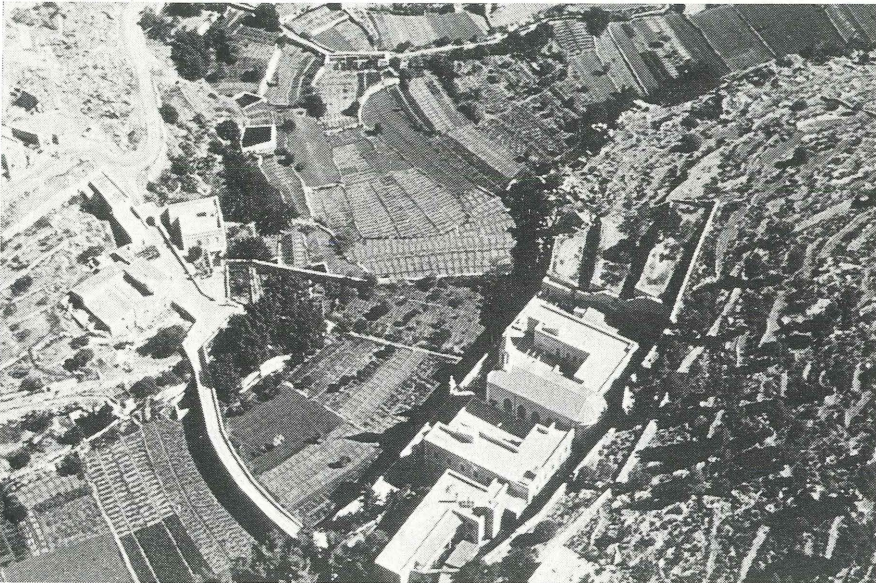

Fig. 14. Luchtfoto van een typische rivierdalcultuur: Artās bij Bethlehem. Het grote gebouw in het centrum is een vrij modern Argentijns klooster. De kerk ligt ongeveer noord-zuid. De irrigatie wordt hier geregeld door een systeem van dammen dwars over het rivierdal en ook nog via een systeem van stuwvijvers. Deze zijn voor het merendeel van vrij recente datum en lelijke betonnen bakken. Via deze stuwbakken wordt het water over de velden gedistribueerd. Het dorp zelf ligt geheel op de linkerzijde van het dal, waar de helling op het zuiden en westen ligt. Op de daar tegenover liggende noordhelling, boven het klooster, zien we duidelijk terrassen.

wel van belang en er zijn in deze periode zelfs nog grote werken uitgevoerd om de landbouw in de beekdalen efficiënter te maken, o.a. doordat bochten afgesneden werden of doordat de loop van het water, die in natuurlijke toestand vrij door het dal meanderde, binnen dijken of beschoeiingsmuren gebracht werd en verplaatst werd naar één zijde van het dal. In plaats van een smalle beek of rivier in het midden van het dal met aan twee kanten een smalle strook met akkers, ontstond zodoende een brede landbouwstrook zonder dat men voortdurend het water behoefde over te steken. Resten van dergelijke werken zijn tot op vandaag o.a. zichtbaar in het dal van de Soreq (ten zuidwesten van Jeruzalem).

In toenemende mate kwam het accent echter te liggen op de terrassenbouw. Alleen door de aanleg van terrassen was nl. een maximaal gebruik mogelijk, zowel van de beschikbare grond als van de beschikbare neerslag. In de loop der eeuwen is het hele bergland door boeren in bezit genomen. Waar maar enigszins mogelijk werden terrassen aangelegd. Een onderzoek in de omgeving van Jeruzalem leerde dat daar bijna 55% van de totale grondoppervlakte eens geterrasseerd was. Op grond van allerlei herkenbare reparaties uit de Herodiaanse tijd, mogen we aannemen dat de grootste uitbreiding in de eerste eeuwen van onze jaartelling bereikt werd. Maar in principe werd met de grootscheepse terrasserings van de bergellingen in de Vroege IJzertijd het systeem geschapen, waarmee de Palestijnse boer tot op vandaag werkt: van de terrassen rond Jeruzalem was in 1948 nog 60% in gebruik! Nauwgezette bestudering van deze terrassen leert dat zij gesloten systemen vormen met als kern de geïrrigeerde terrassen. Met de bron als centrum zijn ze volgens een van te voren geconcipieerd plan uitgelegd. Daarbij zijn de wegen en nederzettingen bij voorkeur dáár gebouwd waar geen landbouw mogelijk was. M.a.w. zij volgden de terrasserings. Bij de bron vinden we vaak werken om de productie van de bron te verhogen of om het water te transporteren naar gunstiger gelegen hellingen (zie onder); deze werken zijn soms dateerbaar, vaak door de reeds genoemde Herodiaanse en/of Byzantijnse reparaties. Dit betekent dat de systemen als zodanig ouder waren. En dat betekent weer dat in de oudtestamentische tijd de terrassenlandbouw zonder enige twijfel de basis van de economie gevormd heeft. Het spreekt vanzelf dat de aanleg van deze terrassen een diep ingrijpende verandering van het landschap met zich meebracht. Evenals in de Romeinse tijd de drainering van de Sharon en de *Emeq* dat was. Een groot deel van de oorspronkelijke vegetatie zal in de laatste 1000 jaar v.o.j. verdwenen zijn. In de nieuwtestamentische tijd moet Palestina een dicht bewoond cultuurlandschap getoond hebben.

Juist omdat de terrassenlandbouw de meest efficiënte wijze van landbouw

in Palestina was, is het niet verwonderlijk, dat deze methode een grote continuïteit vertoont. Zoals we al zagen bij Jeruzalem, waar in 1948 nog 60% van de oude terrassen in gebruik was. Omdat deze terrassen in Palestina dus al ruim 3000 jaar zowel landbouw als economie bepaald hebben, ga ik in het onderstaande wat dieper op deze terrassen in.

In navolging van de Israëliische expert ZVI RON versta ik onder een terras: trapsgewijze aangelegde velden langs een helling van meer dan 10° . Is de helling minder dan 10° , dan is het beter om te spreken van met muren omgeven percelen. Deze percelen zijn i.h.a. veel groter dan de terrassen, al zijn de muren hier ook vaak nodig om erosie van de grond tegen te gaan. Ommuurde percelen vinden we hoofdzakelijk in de rivierdalen en in andere meer vlakke gebieden.

Echte terrassen vinden we dus tegen hellingen van meer dan 10° . Zij zijn aangelegd om ook daar landbouw mogelijk te maken. En wel met een drietal oogmerken.

1. Om velden te krijgen die te bewerken zijn, speciaal ook te ploegen zijn, moest de helling veranderd worden in een serie trapsgewijze boven elkaar liggende, horizontale terrassen. Deze velden mochten ook niet te veel stenen bevatten. De terrasmuren vervullen in deze een dubbel doel: zij zijn tegelijk de opslag voor de van het veld verzamelde stenen en de steunmuur van het terras.

2. De aanleg van terrassen voorkomt erosie van de grond door regen en wind en bevordert sterk de accumulatie van nieuwe grond. Erosie wordt veroorzaakt door regen en door wind. Regendruppels die hard tegen de grond slaan zonder dat hun snelheid gebroken wordt door de vegetatie, vernielen de oppervlakte-structuur van de grond. Daarna kan de wind er vat op krijgen. Moderne onderzoekingen in Israël hebben aangetoond dat de wind een veel grotere transporteur van grond is dan het water. De Israëli's hebben op veel plaatsen bossen aangeplant op oude terrassen. In deze bossen blijkt de accumulatie van grond veel sneller te gaan dan verwacht was, nl. met enige centimeters per jaar. Dit komt voornamelijk doordat de bomen het in de lucht aanwezige stof opvangen.

Maar afgezien van deze accumulatieve functie is het duidelijk dat het kapen van de oorspronkelijke vegetatie zonder er op volgende terrasserings in enige jaren een totale erosie veroorzaakt zou hebben.

3. Waar maar enigszins mogelijk, worden terrassen gebruikt om irrigatie mogelijk te maken.

Voor een goed begrip van het functioneren van deze terrassen, is het goed om in te zien dat er aan een terras vier aspecten zitten, waarvan het vrij essentieel is om een goed inzicht te hebben in hun functie, mogelijkheden en/of onmogelijkheden.

Deze aspecten zijn: de terrasmuur, de rotswand, de grond van het terras achter de muur en de afstand van het terras tot de nederzetting.

De *terrasmuur* bestaat in de meeste gevallen uit brokken steen en keien die van het te verkrijgen veld verzameld zijn en die zo stevig mogelijk opge-

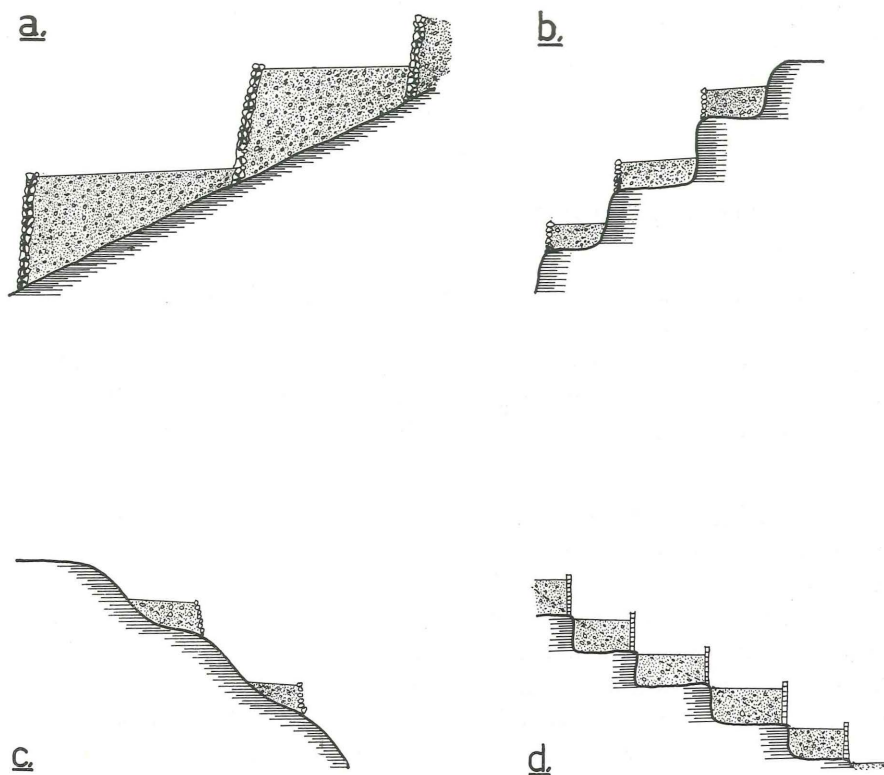

Fig. 15. Vier veel voorkomende terrasvormen: A. *Terrassen langs een helling*; de terrasmuur bestaat uit op elkaar gestapelde verzamelde stenen en is niet gefundeerd. Waar mogelijk rust zij op een natuurlijke richel. B. *Natuurlijke terrassen*; de afwisseling van de hardere en zachtere rotsoorten heeft hier geleid tot het ontstaan van een trapvormige helling, waar de terrasbouwers een dankbaar gebruik van konden maken. C. *Natuurlijke terrassen langs een harde rotswand*; doordat hier alleen een harde rotsoort aanwezig was, ontstonden geen „trappen”, maar een golvend oppervlak. Hierdoor wordt ook een efficiënte terrassenaanleg als onder A. onmogelijk. D. *Uitgehakte terrassen*; zoals we die vooral langs de bergwanden met een zachte rotsoort vinden. De stippelijjn geeft de oorspronkelijke helling aan. In dit geval bestaan de terrasmuren vaak uit de uitgehouwen stenen.

stapeld zijn. Deze muren zijn nooit gemetseld of gefundeerd, maar staan wel altijd op de oorspronkelijke rots. Deze muren moeten nl. niet alleen het erachter liggende terras steunen, ze functioneren bij regen ook als zeven. Het regenwater, dat op de horizontale terrasvelden veel minder hard neerkomt, dan op de oorspronkelijke schuine helling, wordt door de grond van het terras opgenomen. Bij zachte tot normale regen loopt het water dan over de oorspronkelijke rotswand naar beneden, voor zover het niet in de rots dringt, onder de terrasmuren door. Bij harde regens sijpelt het water door de muren heen. Bij voorkeur werden de terrasmuren gebouwd op de richels van de hardere rotslagen. Dus aansluiting zoekend bij de „natuurlijke” terrassen.

Dat brengt ons bij het tweede aspect: de oorspronkelijke *rotswand*. Bestond deze uit zachte mergelsoorten, dan heeft men de terrassen vaak gedeeltelijk in de rotswand uitgehakt; in dit geval bestaan de terrasmuren meestal uit de uitgehouwen stenen. Dit doet zich vaak voor bij zachtere hellingen en de terrassen zijn dientengevolge breder en ook minder hoog.

Naast de feitelijke steensoort is ook van groot belang de gradatie van de „dip”. Speciaal in Juda bestaat het bergland uit kalksteenlagen die in ZZW richting aflopen. Dit leidt tot een sterke voorkeur voor de oostelijke en noordelijke hellingen, waar deze „dip” met een speciale hoek op de helling staat. Op de zuidelijke en westelijke hellingen, waar helling en „dip” soms parallel lopen, is het aanleggen van terrassen praktisch onmogelijk.

Er is nog een tweede reden voor de voorkeur voor de noordelijke en oostelijke hellingen, dat is de mate van insolatie. Doordat de noord- en oosthellingen minder bloot staan aan zonnestraling is de uitdroging daar minder. Dit, in combinatie met de factor van de „dip”, heeft ertoe geleid dat er van nature al een verschil was tussen de vegetatie op de naar de zon toe gekeerde hellingen en die aan de andere zijde van de heuvel. Aangezien de meeste dalen en bergruggen in Juda in de richting ZW-NO op de axis van het centrale bergland staan, is dit voor Juda een heel belangrijk gegeven. Hier kan ook nog opgemerkt worden dat zeker in het winter-halfjaar, wanneer de zon lager staat, terrasaanleg uitdroging van de grond en te snelle verdamping van het in dit seizoen vallende regenwater helpt voorkomen. De terrasoppervlakte „vangt” ’s winters veel minder zonnestraling, dan de oorspronkelijke helling deed.

Het derde aspect en uiteindelijk natuurlijk het aspect waar het allemaal om draait, is de *grond*. Het hele geweldige werk van de aanleg en het onderhoud van de terrassen is ondernomen om de grond te beschermen en te vermeerderen.

Naast de vraag of irrigatie al dan niet mogelijk is, bepaalt de diepte van

de aanwezige grond in hoge mate de keuze van de te verbouwen gewassen. Een grondlaag van ± 20 cm diepte is voldoende voor granen, daarentegen is 1.20 m ongeveer het minimum voor olijfbomen. Olijfboomgaarden ziet men dan ook vaak tegen de meer stijle hellingen. Daar vindt men meestal vrij smalle en hoge terrassen met een enkele rij bomen die vlak achter de terrasmuur geplant zijn, omdat alleen daar voldoende grond aanwezig is.

Het jarenlange onderzoek van de terrassen en de terrassystemen van prof. AMIRAN en ZVI RON heeft aangetoond dat de factoren: helling, grondsoort, rotssoort etc. doorkruist kunnen worden door wat ik als vierde aspect genoemd heb: *de afstand tot de nederzetting*. Hier spelen uiteraard factoren als tijd, transport en veiligheid een grote rol. De Palestijnse boer woog deze factoren af tegen de nadelen van bijv. moeilijke bewerking van de grond, op 't zuiden gelegen helling etc. etc. Zo kan vlak bij de nederzetting soms toch nog een 70% van de zuidhellingen geterrasseerd zijn. Uit de talmudische tijd is bekend dat om deze reden grond van een verder afgelegen noordhelling naar een kalere zuidhelling getransporteerd werd om de afstand tot de percelen te verkleinen. Omgekeerd vinden we ook terrassen langs uitgesproken gunstige hellingen en vooral om geïsoleerde bronnen, op vaak aanzienlijke afstand van de nederzetting.

Terrassen kunnen onderscheiden worden in geïrrigeerde en niet-geïrrigeerde terrassen. Terrassen zijn waarschijnlijk het eerst aangelegd ten behoeve van de irrigatie, aangezien in de Oudheid water maar in twee richtingen te transporteren was: horizontaal en naar beneden. Omdat in het algemeen de bronnen laag ontspringen heeft men van oudsher gezocht naar methoden om water hoger op de hellingen te kunnen gebruiken. Bekend is de methode om de uitgang van het water zodanig te blokkeren, dat het waterpeil ongeveer anderhalve meter stijgt en dus ± 1.50 m hoger te voorschijn komt. Dit is wel het maximum dat op deze wijze bereikt kan worden. Maar het is voldoende om één extra rij van terrassen te bevoeien. Wil men het water nog hoger gebruiken dan moet men mechanische middelen ter hand nemen. De geïrrigeerde terrassen vormen het meest waardevolle grondbezit. Deze geïrrigeerde terrassen om bronnen of in rivierdalen vormen, zoals de onderzoekingen van RON en AMIRAN hebben aangetoond, de kernen van de terrassystemen. Volgens RON zijn de terrassen aangelegd volgens een van te voren geconcipeerd plan, met de geïrrigeerde terrassen als epicentrum. De geïrrigeerde terrassen beslaan i.h.a. maar een betrekkelijk kleine oppervlakte: een 8 ha, zoals bij Battir werd gemeten, is een uitzondering. Meestal beslaan ze maar enkele dunams. Uiteraard is de overgang van geïrrigeerde naar niet-geïrrigeerde terrassen vloeiend: wanneer in regenrijke

jaren de bronnen een rijkere en krachtigere waterstroom produceren, kunnen meer terrassen bevoeid worden! Over deze geïrrigeerde terrassen en velden nog het volgende. I.v.m. de beperkte mogelijkheden om water te transporteren en de beperkte hoeveelheid water, liggen geïrrigeerde terrassen steeds onder de bron en de nederzetting steeds er boven! Een duidelijk voorbeeld hiervan, dat ik hier wel bekend mag veronderstellen, is de positie van het

Fig. 16. Overzicht van een groot terrassencomplex dat nog steeds functioneert: Battîr (Betar). Gezicht op het noorden. Let op de veel kalere hellingen aan de overzijde van het Soreqdal. Centraal in dit systeem is de éne, gemeenschappelijke stuwvijver. Via kanalen en een tunnel wordt het water van een bron aan de zuidzijde van de berg waarop het dorp ligt, naar deze grote vijver gevoerd (foto auteur).

oude Jeruzalem op de heuvel Ophel, boven de bron Gichon. Vanuit deze bron lopen twee waterkanalen in zuidelijke richting langs de helling van de Ophel. Deze kanaaltjes zijn na elkaar uitgehakt, en hebben praktisch vlak onder de oostelijke muur van Jeruzalem gelopen. In de oostelijke zijkant zitten openingen waardoor de terrassen eronder bevoeid konden worden. We moeten dan wel rekening houden met het feit dat het niveau van het Qidrondal in de Oudheid ± 3 m lager lag dan nu het geval is! Deze kanaaltjes stammen uit de Late Bronstijd (± 1400 v.o.j.).

Om het beschikbare water zo efficiënt mogelijk te kunnen gebruiken heeft men vrij grote werken ondernomen. Ik noemde reeds pogingen om

het water één trap hoger op te krijgen. Verder heeft men door de opening van een bron te vergroten in veel gevallen de waterstroom kunnen vereenvoudigen. In een veel groter aantal gevallen heeft men d.m.v. kanaaltjes en gootjes het water van verschillende bronnen naar één punt gevoerd om het vandaar te distribueren. Maar in veel gevallen stonden de bouwers van de terrassystemen voor een moeilijker probleem: we hebben gezien dat om

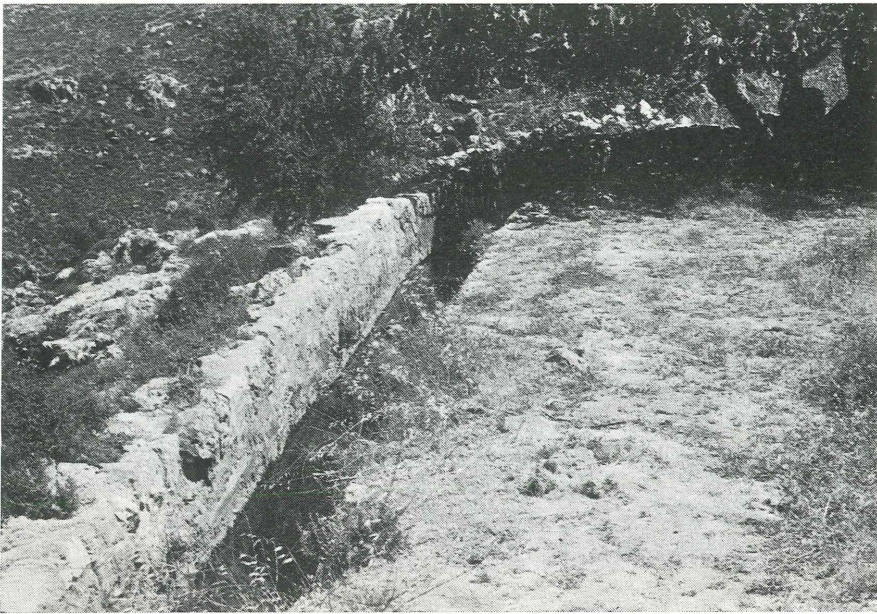

Fig. 17. Een nog steeds functionerend waterkanaal uit de Oudheid. Toen was het echter wel met grote stenen platen afgedekt (foto auteur).

verschillende redenen de noord- en oosthellingen duidelijk de voorkeur hadden. Ook dat men de afstand van de nederzetting tot de velden graag zo klein mogelijk hield. Dezelfde, reeds genoemde, factor van de „dip” leidt er echter toe, dat veel bronnen en vaak de krachtigste, aan de voet van de zuidelijke en westelijke hellingen ontspringen. Op veel plaatsen in de oost-west liggende rivierdalen, zoals de *nahal refaïm* en de *nahal soreq* ten zuidwesten van Jeruzalem, kan men dan ook installaties aantreffen om het water van de zuidhelling naar de noordhellingen te transporteren. Dit gebeurde d.m.v. tunnels en kanalen. Deze laatste in dit geval vaak overdekt met steenplaten om vervuiling en verlies door verdamping zoveel mogelijk te voorkomen. Een aantal van deze installaties is tot op heden nog geheel of gedeeltelijk in functie! Het zijn deze waterwerken die de archeoloog het

meeste houvast geven bij zijn pogingen om de terrassensystemen te dateren. Het blijkt steeds weer dat de meeste van deze kanalen, tunnels en vijvers in ieder geval teruggaan tot het begin van onze jaartelling en zeer vele tot de periode vóór Herodes de Grote. Van een aantal staat vast dat ze al in de tijd van de Israëlitische en Judese koningen in gebruik waren.

Groningen

C. H. J. DE GEUS

Kleine Bibliografie:

DENIS BALY, *Geography of the Bible*. Derde, geheel herziene uitgave, Londen 1974.

ARYE BEN-DAVID, *Talmudische Oekonomie, Band I*. Hildesheim 1974.

GUSTAF DALMAN, *Arbeit und Sitte in Palästina*. 7 delen, Gütersloh 1928-1942, herdrukt Hildesheim 1964.

C. H. J. DE GEUS, 'The Importance of Archaeological Research into the Palestinian Agricultural Terraces', *Pal. Explor. Quarterly*, CVII (1975) p. 65-75.

YEHUDA KARMON, *Israel. A Regional Geography*. Londen-New York 1971.

E. ORNI & E. EFRAT, *Geographie Israels*. Jeruzalem 1966.

ZVI RON, 'Agricultural Terraces in the Judaean Mountains', *Isr. Explor. Journal* XVI (1966) p. 33-49 en 111-122.

„ZIE DAT ZIJN NOG MAAR DE CONTOUREN VAN ZIJN
WEGEN . . .”

*Critische kanttekeningen bij de gebruikelijke voorstelling van het wereldbeeld van het Oude Israël *)*

Wanneer men op zoek naar een antwoord op de vraag: „Welk wereldbeeld had men onder het Oude Israël?” een Bijbelse encyclopedie opslaat onder het trefwoord „schepping” of „wereldbeeld”, dan zal men in de regel, al of niet vergezeld van een fraaie afbeelding ¹⁾, zo ongeveer de volgende

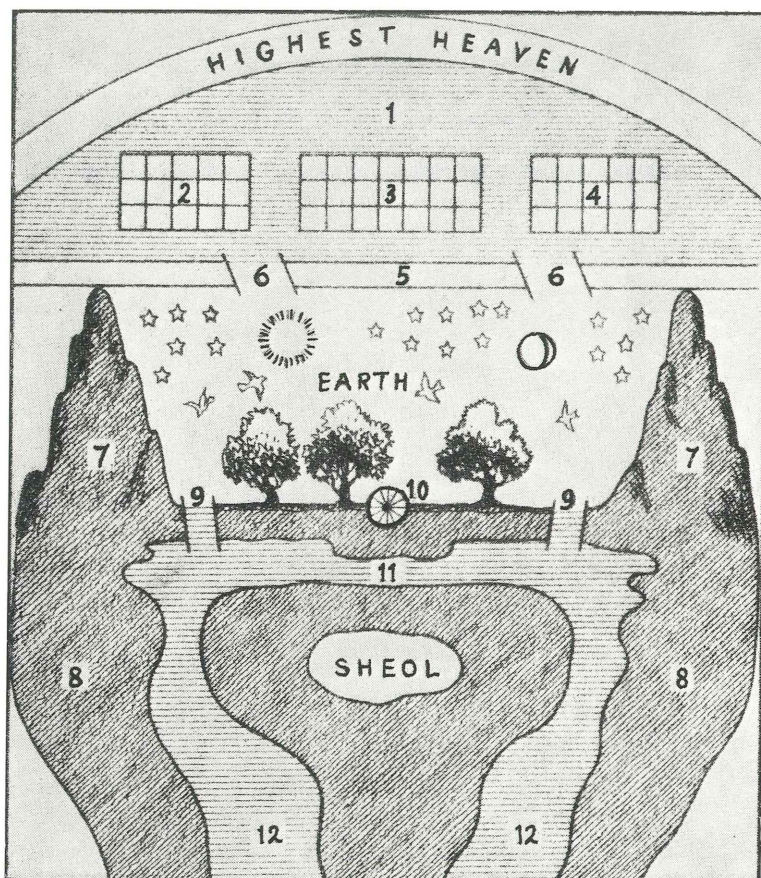

Fig. 18. Bijbels wereldbeeld volgens een tekening in *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, I (zie noot 1) 1: wateren boven het firmament; 2: voorraadschuren van de sneeuw; 3: voorraadschuren van de hagel; 4: kamers van de wind; 5: firmament; 6: sluis; 7: zuilen van de hemel; 8: zuilen van de aarde; 9: bron van de waterdiepte; 10: navel van de aarde; 11: wateren onder de aarde; 12: waterstromen van de onderwereld.

beschrijving aantreffen: de aarde is een door water omgeven en op water en zuilen rustende schijf, die overkoepeld wordt door de eveneens op zuilen rustende als een massieve koepel gedachte hemel, waarin zich openingen voor regen en andere vormen van neerslag bevinden; deze neerslag is afkomstig uit de zich boven de hemel bevindende hemeloccean en de in de hemel gelocaliseerde voorraadkamers van sneeuw, hagel, wind enz.; boven het hemelgewelf bevindt zich ook het paleis van God; door de watermassa onder de aarde wordt het water van de bronnen, de rivieren enz. gevoed; nog dieper onder de aarde strekt zich het dodenrijk uit (fig. 18). Dit wereldbeeld, zo kan men gewoonlijk lezen, zou niet een specifiek Israëlitische voorstelling zijn, maar wat de hoofdlijnen betreft identiek zijn aan het wereldbeeld van de andere volkeren van het Oude Nabije Oosten²⁾ (fig. 19). In dit opstel stel ik de vraag aan de orde, of dit wereldbeeld ooit elders dan in naslagwerken en handboeken heeft bestaan. Uiteraard is het niet mogelijk om binnen een niet al te ruim bestek deze vraag gedetailleerd te bespreken en zo moet ik mij in belangrijke mate beperken tot het maken van meer algemene opmerkingen (sub I). Omdat algemene beschouwingen vaak enigszins onbevredigend blijven, heb ik gepoogd in het tweede gedeelte van dit opstel (sub II) het onder I betoogde aan de hand van een enigszins uitgewerkte probleemstelling nader te illustreren.

I

Het is wellicht overbodig op te merken, dat schetsen en afbeeldingen van het boven beschreven genre reconstructies zijn. Het Oude Testament zelf bevat althans geen aanwijzingen, dat onder het Oude Israël een uitgewerkte conceptie omtrent de opbouw en de inrichting van hemel en aarde, de kosmos, heeft bestaan. Het bevat integendeel zo'n verscheidenheid aan her en der verspreid voorkomende uitspraken over de opbouw en de inrichting van delen van de kosmos, dat het naar mijn mening niet mogelijk is een wereldbeeld, waaronder ik wil verstaan: een algemeen aanvaarde, systematisch opgebouwde theorie over het ontstaan, de opbouw en de inrichting van de mens omringende kosmos in al zijn onderdelen, te reconstrueren. Een wereldbeeld in de hier beschreven zin heeft men m.i. onder het Oude Israël niet gekend. Door de gebruikelijke reconstructie kritisch te bezien, zal ik proberen deze bewering aannemelijk te maken.

Het eerste wat opvalt, wanneer men de uitspraken van het O.T. over de kosmos overziet, is, dat zij tezamen zo'n bonte verzameling vormen. Meermalen lijken zij elkaar zelfs tegen te spreken en uit te sluiten. Een enkel voorbeeld moge in dit verband voldoende illustratief zijn. De hemel wordt

getekend als een (tent)doek/een gewaad (Jes. 40:22; Ps. 104:2 e.a.), als een hecht, onwrikbaar en wijd uitgestrekt vlak (*rāqīa*^c, Gen. 1:6vv. e.a.), als een bolwerk (^a*guddā*, Amos 9:6, en ^c*ōz*, Ps. 8:3, 78:26; 150:1), als een sluitsteen (^b*ēbēn pinnātā*, Job 38:6), als een boog (*hūg*, Jes. 40:22; Job 22:14; Spr. 8:27). Van de aarde wordt enerzijds gezegd, dat zij op fundamente (Jes. 24:18; 40:21 e.a.) of zuilen (Ps. 75:4; Job 9:6 e.a.) rust, maar anderzijds dat zij op water gefundeerd is (Ps. 24:2; 136:6). Hemel en aarde worden in het O.T. echter niet alleen als objecten beschreven, maar zij worden meermalen ook als „levende”, „bezielde” grootheden, meer als

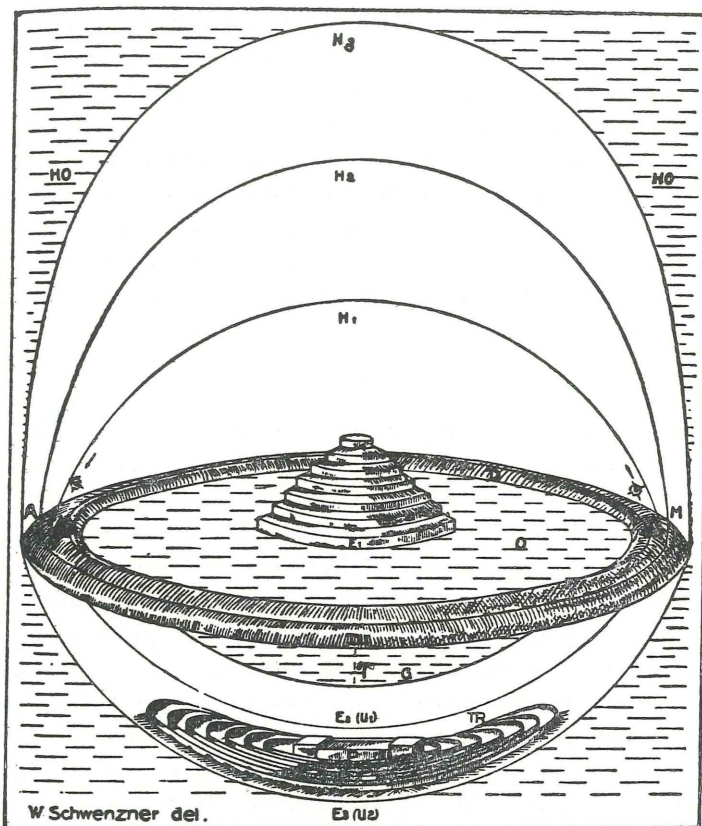

Fig. 19. Het Babylonische wereldbeeld, volgens een schets van W. Schwenzner, afgebeeld in B. Meissner, *Babylonien und Assyrien II* (Heidelberg 1925), p. 109. Verklaring: E1: aarde (bovenwereld); E2 en E3: 2e en 3e aarde (onderwereld); H1, H2 en H3: 1e, 2e en 3e hemel; HO: hemelse oceaan; O: oceaan van de aarde; T, G: diepte en bodem van de oceaan van de aarde; A: het westen met de beide bergen waar de zon ondergaat; M: het oosten met de beide bergen waar de zon opgaat; D: dam van de hemel; TR en P: de zeven muren met het paleis van het dodenrijk.

persoonlijkheden getekend (Deut. 4:26; 30:19; 31:28; 32:1; Jes. 1:2; 45:8; Hos. 2:23[20]; Ps. 50:4, 6; Job 20:27 e.a.)³). Ook over de herkomst van de verschillende vormen van neerslag wordt op zeer uiteenlopende wijze gesproken (zie sub II). Al deze voorstellingen zijn feitelijk ook na veel passen en meten, schaven en lijmen niet in één schets onder te brengen.

Uiteraard is het complexe karakter van de gegevens aan menig auteur, die aan het wereldbeeld van het O.T. aandacht besteedde, niet ontgaan. Gewoonlijk acht men de gebruikelijke reconstructie niettemin gerechtvaardigd. Men meent haar tot stand te mogen brengen door middel van een selectie uit de beschikbare gegevens. Men stelt, dat menig uitspraak over de kosmos een poëtisch karakter draagt en men meent, dat dergelijke uitspraken niet in aanmerking komen als bouwstenen voor de reconstructie van het wereldbeeld. Over de vraag, welke uitspraken als poëtisch gekwalificeerd moeten worden en welke niet, bestaat echter geen eenstemmigheid. Soms beschouwt men bv. de voorstelling van zuilen van de aarde (Job 9:6) als een poëtische voorstelling, soms beschouwt men haar als een „wetenschappelijke” voorstelling. Ook meent men wel onderscheid te moeten maken tussen beschrijvingen van de kosmos, zoals hij (op niet-wetenschappelijke wijze) wordt waargenomen, en meer speculatieve, meer een theoretisch karakter dragende beschrijvingen. Er blijkt echter geen overtuigend criterium te zijn om het „soortelijk gewicht” van de uitspraken over de kosmos vast te stellen ten einde onderscheid te kunnen maken tussen de uitspraken, welke op waarneming zouden berusten, de poëtische uitspraken en de „wetenschappelijke” uitspraken, die de elementen van een theoretisch wereldbeeld zouden zijn. Voorts, de veronderstelling, dat bepaalde uitspraken gebaseerd zijn op theoretische opvattingen omtrent de opbouw van de kosmos en de vruchten van constructief denken zijn, is m.i. niet zo overtuigend. Zou men in dat geval bv. met betrekking tot de voorstelling, dat de aarde haar stabiliteit te danken heeft aan zuilen, van de Israëliet ook niet een antwoord mogen verwachten op de vraag, waarop dan wel die zuilen rusten?⁴) Het veronderstelde wereldbeeld wekt de indruk het resultaat te zijn van een subjectieve selectie, interpretatie en waardering van de gegevens.

Ook andere wegen om een verklaring te vinden voor de bontheid van de voorstellingen blijken moeilijk begaanbaar. Men suggereert wel, dat er niet te zwaar getild moet worden aan de verscheidenheid en de tegenstrijdigheid van de voorstellingen. Deze zou haar oorsprong vinden in de kinderlijkheid en de naïveteit, die kenmerkend zou zijn voor het Oude Israël. Men stoot echter in het O.T. op het opvallende verschijnsel, dat zelfs vlak naast elkaar zeer verscheiden voorstellingen omtrent de kosmos voorkomen. In dergelijke gevallen kan een verwijzing naar naïveteit niet overtuigen. Ik noem

weer een enkel voorbeeld. In Jes. 40:22 wordt de hemel een boog genoemd, maar tevens vergeleken met een kleed en een tent. In Job 26 wordt de voorstelling van de hemel als een tent opgeroepen (v. 7a), maar is ook sprake van zuilen van de hemel (v. 11a), terwijl elders in Job de hemel een wijd uitgestrekt vlak (37:18) en een sluitsteen (38:6) genoemd wordt⁵). Voorts, men zou de mogelijkheid kunnen opperen, dat het bestaan van verschillende voorstellingen omtrent de kosmos moet worden toegeschreven aan een verschillende herkomst. Uiteraard valt niet te ontkennen, dat er verband bestaat tussen het milieu, waarin de Oudoosterse mens leefde, en de vormgeving van zijn voorstellingen omtrent de kosmos. Zo veronderstelt bv. de voorstelling van de hemel als een tent een oorsprong in het milieu van herders en zo veronderstelt bv. het gebruik van bouwtechnische termen, zoals sluitsteen en zuilen, in verband met hemel en aarde wel bekendheid met de stedelijke cultuur. Aldus kan men de vraag stellen, of een bepaalde voorstelling misschien in een zeker milieu ooit een exclusief karakter heeft gehad en algemeen aanvaard werd. Een zinvol antwoord op deze vraag is m.i. niet mogelijk. Als dat al ooit het geval geweest is, dan moet het geweest zijn ver in de tijd voor het ontstaan van Israël als volk. Het is in ieder geval waarschijnlijk, dat de wortels van de voorstellingen van het Oude Israël omtrent de kosmos diep in de historie verankerde oorsprongen hebben. Het is onwaarschijnlijk, dat zij herleid moeten worden tot verschillende kringen in Israël met eigen, uiteenlopende, eventueel elkaar beconcurrerende en op exclusiviteit aanspraak makende opvattingen over de opbouw en de inrichting van de kosmos. Aangenomen echter, dat een afzonderlijk bestaan van de verschillende voorstellingen op de geschetste wijze wel aannemelijk gemaakt zou kunnen worden, dan nog dient in ieder geval geconstateerd te worden, dat de schrijvers van het O.T. blijkens het feit, dat zij dikwijls vlak naast elkaar zo heel verschillende voorstellingen kunnen gebruiken, kennelijk de voorstellingen niet meer in hun oorspronkelijke zin verstaan hebben.

Mijn belangrijkste bezwaar tegen de gebruikelijke reconstructie van het wereldbeeld van het Oude Israël is wel, dat men bij het ontwerpen van dit wereldbeeld de aard van de uitspraken van het O.T. over de kosmos miskent. Men houdt te weinig rekening met het cultuurklimaat, waarin de voorstellingen zijn ontstaan en met de mentaliteit van de mensen, onder wie de voorstellingen leefden. De pogingen tot reconstructie wekken de indruk geïnspireerd te zijn door een te moderne, te Westerse visie op wat wereldbeeld is, een visie, die stimuleert tot de opbouw van een zo sluitend mogelijk beeld uit de gegevens van het O.T. Men stelt zich niet de vraag, of de Israëliet misschien op enigszins andere wijze de kosmos heeft beschouwd en men schijnt er geen oog voor te hebben, hoezeer de uitspraken over de kosmos

in het O.T. verweven zijn met de wereldbeschouwing van het O.T., met het geloof, dat JHWH, de god van Israël, de schepper, eigenaar en bestuurder is niet alleen van de aan de mensen geschonken aarde, maar van de kosmos in al zijn delen. Al de daar werkzame en zich openbarende machten en verschijnselen staan onder zijn controle. Al wat er in de kosmos gebeurt, vindt niet plaats buiten Hem om. De uitspraken van het O.T. over de kosmos staan in dienst van de verkondiging van deze wereldbeschouwing. Al de voorstellingen en uitspraken over de kosmos in het O.T., hoe verschillend zij ook zijn, kunnen niettemin onder één noemer gebracht worden: alle zijn zij religieuze uitspraken. Zij vertellen over JHWH's relatie tot de wereld, over zijn heerschappij over de daar werkzame krachten en machten. Voor de Israëliet waren de indrukken, die vanuit de omringende werkelijkheid op hem afkwamen evenzovele verwijzingen naar een werkelijkheid achter of nog liever in de zichtbare werkelijkheid. Deze in al haar facetten was voor hem als het ware een symbool, een heenwijzing naar het handelen van JHWH en zo kunnen wellicht de uitspraken over de kosmos, bij wijze van hulpvoorstelling, zonder dat daarmee een uitspraak over hun realiteitsgehalte wordt gedaan (zie verder beneden), het beste als symbolische of functionele uitdrukkingen getypeerd worden. Dat geldt zowel voor die uitspraken, die voor *ons* besef een beschrijving van de visuele werkelijkheid geven, zoals „de zon gaat op” (Gen. 19:23 e.a.) en een uitspraak als die van Ps. 24:2 (er bestaat verschil in niveau tussen water en vasteland)⁶), als in uitdrukkingen, die *wij* geneigd zijn als de vrucht van speculatief denken of als beeldspraak te beschouwen, zoals bv. het spreken over zuilen van de aarde (Job 9:6). In alle gevallen brengt de auteur waarheden onder de aandacht, die de te beschrijven zichtbare werkelijkheid te boven gaan. Het niveauverschil tussen water en vasteland vertelt over het solide karakter JHWH's scheppingswerk en over zijn controle over de macht van het water en de weg, die de zon aflegt is eveneens een verwijzing naar het handelen van JHWH (Ps. 19:5c-7; vgl. Job 9:7).

Wanneer men de uitspraken over de kosmos in de geschetste zin verstaat, dan heeft men ook de sleutel in handen tot het verstaan van de voor het O.T. zo opvallende verscheidenheid aan voorstellingen omtrent de kosmos. Deze kan niet anders verklaard worden dan uit het verlangen de rijkdom en de grootheid van de kosmos, het scheppingswerk van JHWH, zo adequaat mogelijk tot uitdrukking te brengen. Onder Israël was men diep onder de indruk van de verborgenheid van de mysteries van de kosmos. Men had het gevoel slechts een glimp op te vangen van de wijze, waarop JHWH in hem werkzaam was: „Zie dat zijn nog maar de contouren van zijn wegen en niet meer dan een zacht gefluister vernemen wij van Hem...” (Job 26:14).

Maar zelfs dat wat men er van gewaar werd, was nog zo overweldigend, dat men tastend naar woorden en voorstellingen heeft gezocht om het voor een mens bijkans onuitspreekbare ook maar enigszins bij benadering aan te duiden. Omdat de mens omringende kosmos zo'n complex en mysterieus karakter had, had men een verscheidenheid aan voorstellingen nodig ten einde daaraan enigszins adequaat uiting te kunnen geven. De verschillende voorstellingen bedoelen elkaar te complementeren. Alle uitspraken van het O.T. over kosmos willen gehoord worden. Van de gebruikelijke reconstructie van het wereldbeeld kan niet anders gezegd worden dan dat zij een armetierig, kaal en sterk gereduceerd beeld biedt, dat in schrill contrast staat met de bijna weelderige wijze, waarop het O.T. met een veelheid aan voorstellingen over de kosmos pleegt te spreken. Die veelheid aan voorstellingen bewijst hoe ondoordringelijk en veelzijdig voor de Israëliet de hem omringende werkelijkheid was. Men kan de voorstellingen dan ook niet in één schets onderbrengen. Vele tekeningen zijn daarvoor nodig. De uitspraken van het O.T. over de kosmos zijn te vergelijken met kunstwerken. Zoals bv. de ene schilder eenzelfde ervaring op geheel andere wijze in lijn en kleur zal uitbeelden dan een andere schilder, zonder dat men kan zeggen, dat één van beide beter gestalte geeft aan de werkelijkheid, maar zodanig, dat men veel eerder moet vaststellen, dat beide met eigen accenten het wezen van de werkelijkheid benaderen en hun gezamenlijke arbeid een illustratie geeft van de veelzijdigheid en de rijkdom van de werkelijkheid, zo is het eveneens het geval met de uitspraken van het O.T. omtrent de kosmos. Een fotografie is niet de enige, in de regel ook niet per se de beste weergave van de werkelijkheid. De beste weergave geven die afbeeldingen van de werkelijkheid, die de beschouwer tot het wezen, het hart van de zaak brengen.

Het bovenstaande impliceert, dat men er zich voor moet hoeden de verschillende voorstellingen te harmoniseren, zoals gebruikelijk is bij de gangbare reconstructie van het wereldbeeld van het Oude Israël. Zo pleegt men bv. wel, wanneer men van mening is, dat Ps. 24:2 uitspreekt, dat de aarde op water gefundeerd is, deze voorstelling in overeenstemming te brengen met de voorstelling, dat de aarde op zuilen rust. Men moet daarentegen elke uitspraak en elke voorstelling op haar eigen intentie onderzoeken om haar zo in staat te stellen haar geheel eigen boodschap tot uitdrukking te brengen.

Boven typeerde ik de voorstellingen van het O.T. omtrent de kosmos als symbolische voorstellingen en merkte ik op, dat deze aanduiding als een hulpvoorstelling beschouwd dient te worden. Meer dan dat mag zij waarschijnlijk ook niet zijn. Een dergelijke typering moet het *ons* mogelijk maken om te begrijpen, hoe de Israëliet vele, elkaar vaak uitsluitende voorstellingen

naast elkaar kan gebruiken. De typering is noodzakelijk, maar ook gevaarlijk. Zij roept al gauw de gedachte van „niet werkelijk” op. Een dergelijke kwalificatie is echter niet bedoeld. Zij doet wel zeker geen recht aan de wijze, waarop men in Israël de voorstellingen verstaan heeft. Voor de Israëliet is het realiteitsgehalte van de verschillende voorstellingen waarschijnlijk niet van een verschillend niveau geweest. Voor hem waren de verschillende voorstellingen waarschijnlijk gelijkelijk waar en werkelijk, omdat zij in de confrontatie met de hem omringende werkelijkheid bewezen dat te zijn. Zijn waarheidsbegrip was niet het waarheidsbegrip van de wetenschap nu, dat waaracht dat wat objectief verifieerbaar is. Hij was er niet op uit om theorieën omtrent de kosmos te ontwerpen, die algemeengeldigheid en exclusiviteit voor zich opeisen. Hij bezag met andere ogen de kosmos dan de mens van latere tijd. Er is in dit opzicht een kloof tussen ons en de mens van het O.T. Wij, die in een andere cultuurfase verkeren en wier kijk op de werkelijkheid, ook zonder dat wij op enigerlei wijze wetenschappelijk gevormd behoeven te zijn, door de in de loop der eeuwen binnen onze cultuur veroverde kennis omtrent de opbouw en de inrichting van het heelal bepaald is, kunnen weliswaar de uitspraken van de Israëliet over de kosmos tot op zekere hoogte begrijpen — zij zijn voor ons niet een niet te ontraadselen geheimtaal —, maar werkelijkheid kunnen zij voor ons niet worden. Het bestaan van een veelheid van voorstellingen naast elkaar houdt voor ons iets raadselachtigs. Wij hebben steeds de neiging om het realiteitsgehalte van de ene voorstelling hoger te waarderen dan dat van een andere of om te proberen de verschillende voorstellingen met elkaar in overeenstemming te brengen. De Israëliet deed dat kennelijk niet. De verschillende voorstellingen, of zij nu corresponderen met de visuele werkelijkheid of naar ons inzicht als poëtisch of mythisch gekarakteriseerd moeten worden, zijn voor hem kennelijk van gelijk niveau geweest, gelijkelijk waar en werkelijk. Tezamen onthullen zij een glimp van de zo complexe en ondoorgrondelijke werkelijkheid, het scheppingswerk van JHWH.

II

Het tot dusver meer algemene betoog zal ik nu enigszins nader illustreren aan de hand van een aantal opmerkingen over de in het O.T. voorkomende voorstellingen omtrent de herkomst van de verschillende vormen van neerslag, zoals de regen, de hagel en de dauw 7).

De voorstellingen lopen nogal uiteen. Gen. 1:7 bevat de voorstelling van een hemelse watermassa. In Gen. 7:11; 8:2 e.a. komt echter de voorstelling voor van de hemel als het huis van JHWH, waarin de soorten neerslag, JHWH's dienaren, hun domicilie hebben. Een vensterhekwerk sluit het huis

af. Pas wanneer het geopend wordt, kunnen de regenwolken enz. huns weegs gaan⁸). Elders komt de voorstelling voor, dat de regen zijn oorsprong heeft in hemelse appartementen (Ps. 104:13a), in een hemelse voorraadschuur (Job 36:27) en in hemelse kruiken (Job 38: 37) en op weer andere plaatsen wordt in verband met de komst van de regen de voorstelling van een watergeul gebruikt (Ps. 65:10; Job 38:25). Ook met betrekking tot de oorsprong van de sneeuw en de hagel (Job 38:22) en de wind (Jer. 10:12; 51:16; Ps. 135:7) wordt over hemelse voorraadschuren gesproken. Naar Job 9:9; 37:9 hebben de winden hun oorsprong in kamers en naar Job 38:28 bevinden zich in de hemel met dauw gevulde bassins. In de hemel hebben ook zon (Ps. 19:5) en maan (Hab. 3:11), licht en duisternis (Job 38:19v.) hun eigen appartement. Daar ligt ook het manna opgeslagen (Ps. 78:23).

Door middel van voorstellingen als deze willen de schrijvers van het O.T. ongetwijfeld aandacht vragen voor de orde, waardoor de kosmos wordt gekenmerkt. De soorten neerslag, de hemellichamen enz. kunnen niet hun eigen gang gaan. Zij zijn geen eigen baas, maar JHWH heeft hun hun plaats aangewezen. Zij staan onder zijn heerschappij. JHWH heeft de beschikking over enorme, netjes afzonderlijk opgeslagen voorraden regen, hagel enz. Hij heeft het beheer over die voorraden. De verschillende voorstellingen hebben bepaalde noties gemeen (zij wijzen alle op de orde in de kosmos), maar hebben ook elk hun eigen kleur en intentie. Door bv. in verband met de oorsprong van de winden over „binnenkamers” te spreken (Job 9:9, 37:9) geeft de schrijver van het boek Job een illustratie van het verborgen en mysterieuze karakter van de herkomst van de wind en typeert hij wellicht ook de relatie van de winden tot JHWH: Hij laat de winden in de binnenkamers van de hemel wonen, diep verborgen in het binnenste van zijn woning; de winden, zijn dienaren (Ps. 104: 4; 148: 8), omringen Hem, verkeren in zijn nabijheid en staan zo volledig onder zijn controle. Bij elk van de voorstellingen zal men moeten proberen die eigen intentie op het spoor te komen. Dat is mogelijk door hen in de boven onder I beschreven zin als symbolische voorstellingen te karakteriseren.

Bij de gebruikelijke reconstructie van het wereldbeeld van het Oude Israël neemt de voorstelling van de hemelocean een dominerende plaats in en doet men zijn best om de andere voorstellingen een passende plaats binnen de reconstructie te geven door verschillende voorstellingen in elkaar te passen. Zo veronderstelt men wel, zonder dat de teksten zelf overigens ook maar enige aanwijzing in die richting geven, dat de watergeul, waarover Ps. 65:10 en Job 38:25 spreken, de watergeul is, die het water van de hemelocean naar de aarde leidt. Bepaalde voorstellingen, zoals met name de voorstelling

van de hemelse kruiken, is men daarentegen geneigd buiten beschouwing te laten, omdat zij louter poëtisch zouden zijn en voor de reconstructie van het wereldbeeld derhalve niet relevant.

Zoals ik reeds eerder opmerkte, kan men door middel van een dergelijke werkwijze het vraagstuk van de verscheidenheid niet oplossen. Deze kwestie wordt t.a.v. de voorstellingen omtrent de herkomst van de neerslag nog te meer problematisch, wanneer men zich realiseert, dat verschillende gegevens er voor pleiten aan te nemen, dat de Israëliet een goed inzicht heeft gehad in het natuurgebeuren en zich bv. bewust is geweest van de samenhang tussen de komst van de wolken en de regen (Richt. 5:4; 1 Kon. 18:44v.; Jes. 5:6; Jer. 10:13; Ps. 77:18; 135:7; Job 26:8; 38:34; Spr. 16:15; 25:14; Pred. 2:2). Men beweert zelfs wel, dat men in Israël geweten heeft, dat de wolken ontstaan door verdamping van het water op aarde en dat de neerslag berust op een ononderbroken kringloop. De teksten, die in dit verband wel genoemd worden (Jes. 55:10; Amos 5:8; Job 36:27; Pred. 1:7 e.a.), kunnen m.i. echter niet in die zin geïnterpreteerd worden. Eén en ander leidt tot de vraag, of uit het feit, dat de Israëliet wist van een samenhang tussen de komst van de wolken en de regen, niet de conclusie getrokken moet worden, dat voorstellingen van een hemelocéaan, hemelse kruiken enz. door hem wel niet in letterlijke zin bedoeld kunnen zijn. Heeft BOMAN⁹⁾ niet het gelijk aan zijn kant, wanneer hij stelt: „Wenn ein Mann mit den verschiedensten Naturphänomenen vertraut ist und sie auf natürliche Weise erklären kann, ist es psychologisch unmöglich anzunehmen, dass die mythologischen Ausdrücke buchstäblich gemeint sind”? Hoe overtuigend een dergelijke opmerking bij eerste horen ook moge klinken, bij nader toezien dient zij m.i. toch afgewezen te worden. Om mijn standpunt toe te lichten maak ik enkele opmerkingen van verschillende aard.

In de eerste plaats wil ik er op wijzen, dat het voorkomen van verschillende voorstellingen eventueel toegeschreven kan worden aan een wijziging, die de voorstellingen in de loop der tijden zouden hebben kunnen ondergaan. Men bedenke in dit verband, dat de wording van het O.T. zich over honderden jaren heeft uitgestrekt. Hoewel men gewoonlijk bij de reconstructie van het wereldbeeld schijnt uit te gaan van de veronderstelling, dat het de eeuwen door in grote lijnen gelijk is gebleven — men meent zelfs voor de reconstructie wel gebruik te mogen maken van de geschriften van de kerkvaders van de eerste twee eeuwen —, houdt men soms niettemin rekening met een ontwikkeling in bepaalde opzichten. Met name ten aanzien van de voorstellingen omtrent de herkomst van de neerslag poneert men wel, dat deze in de loop der tijden veranderd zijn. Zo oppert DUHM¹⁰⁾ bij zijn bespreking van Job 36:27, dat de dichter van de redevoeringen van

Elihu, waarschijnlijk door Griekse invloed, enige kennis van de fysica bezat en in tegenstelling tot de auteur van Job 38vv., die z.i. enige eeuwen eerder leefde en in de veronderstelling verkeerde, dat God het regenwater in reservoirs bewaarde (Job 38:22v.), wist, dat de wolken door verdamping van het water van de zee ontstaan. SCHIAPARELLI¹¹) daarentegen meent, dat er geen sporen in het O.T. te vinden zijn, die wijzen op bekendheid bij Israël met het proces van de verdamping en de woning van wolken. Wel heeft er zich z.i. een wijziging in de visie op de herkomst van de regen voltrokken: „der gelehrte und geniale Denker, der das Buch Hiob schrieb” zocht de oorsprong van de regen niet meer bij het firmament, maar beschouwde de wolken als de oorsprong van de regen (26:8; 36:27v.). Hij acht het echter mogelijk, dat deze auteur de distributie van sneeuw en hagel (38:22v.) wel toeschreef aan het firmament. In verband met de voorstelling van de hemelocean merkt OBBINK¹²) op, dat men dacht, dat het water door sluizen in het hemelgewelf (Gen. 7:11; 8:2; Jes. 24:18; Mal. 3:10) op aarde kwam. Reeds in de jongere Bijbelboeken zou men de regen echter met de wolken in verband gebracht hebben. Niet in die zin, dat men dacht, dat de wolken ontstonden door verdichting van waterdamp, maar doordat men de wolken beschouwde als (leren) waterzakken, waarin het hemelwater in grote hoeveelheden wordt bewaard (Job 26:8; Ps. 33:7). In zijn bespreking van Gen. 1:6-8 stelt WESTERMANN¹³), dat de priesterlijke kringen, waarin het priesterlijke geschrift gestalte kreeg, in de betreffende passage, gelijk op andere plaatsen, niet hun eigen voorstellingen of de voorstellingen van hun tijd beschrijven, maar de hun overgeleverde tradities omtrent de schepping van de wereld. Het valt z.i. niet met zekerheid vast te stellen, of deze kringen die voorstellingen ook deelden. Z. i. veronderstelt de voorstelling van het hemelgewelf met de watermassa daarboven, dat de regen door openingen in het gewelf neerkomt (Gen. 7:11v.; 2 Kon. 7:2, 19; Ps. 104:13). DILLMANN citerend: „Später bildete sich auch bei den Hebräern schon eine physikalisch zutreffendere Ansicht von der Bildung der Wolken und des Regens aus den von der Erde aufsteigenden Dünsten (Jer 10 13 Ij 36 27 Ps 135 7), neben welcher die ältere sich allmählich verlor oder nur von den Dichtern noch geltend gemacht wurde”, wijst WESTERMANN er op, dat de voorstelling, dat de regen uit de wolken komt, ook reeds in het O.T. voorkomt. Of de priesterlijke kringen deze voorstelling reeds kenden, valt volgens hem niet met zekerheid vast te stellen: „Auch wenn sich die Vorstellungen wandelten, behielt die alte, überkommene Darstellungsart ihr Recht und ihre Bedeutung, sie wurde durch die neuere nicht „überholt”. Wir müssen dann von unserem starren Begriff eines „Weltbildes”, nach dem das eine richtig und das andere falsch ist, absehen”. WESTERMANN is hier niet bepaald duidelijk.

Hij beantwoordt niet de vraag, hoe men het zich moet voorstellen, dat de oudere voorstelling van de hemeloceaan en het massieve hemelgewelf met de openingen door de nieuwe voorstelling niet „überholt” is, maar van betekenis blijft. Dient men aan te nemen, dat de oudere voorstelling eens in letterlijke zin verstaan werd, maar bij een toename van „natuurwetenschappelijke” kennis op poëtische (vgl. DILLMANN) of op een andere niet letterlijke wijze geïnterpreteerd werd en daarom gehandhaafd kon blijven?

Als bezwaar tegen de veronderstelling, dat er een ontwikkeling heeft plaatsgehad met betrekking tot de voorstelling van de herkomst van de neerslag, dient ingebracht te worden, dat men, blijkens teksten als Richt. 5:4 en 1 Kon. 18:44v., al in oude tijden in Israël de regen in verband met de wolken heeft gebracht. Wat zou men ook anders kunnen verwachten van mensen, die zoveel nauwer bij het natuurgebeuren betrokken zijn geweest dan menig modern mens? De laatste opmerking maakt de in theorie weliswaar mogelijke veronderstelling, dat de uiteenlopende voorstellingen tot bepaalde kringen herleid dienen te worden, waar zij een zekere exclusiviteit bezeten zouden hebben, eveneens onwaarschijnlijk. Het is waarschijnlijk, dat de diverse voorstellingen van verschillende oorsprong zijn, maar het is weinig waarschijnlijk, dat een bepaalde kring een andere voorstelling verkoos boven de voorstelling van bv. Richt. 5:4, die wel een algemeen menselijke voorstelling genoemd mag worden. In dit verband wil ik er nog op wijzen, dat men op uiteenlopende wijze wel probeert aannemelijk te maken, dat men een voorstelling als die van Richt. 5:4 niet op één lijn mag stellen met andere voorstellingen omtrent de herkomst van de regen. Men is wel van mening, dat Israël van oudsher zeker geweten heeft van een samenhang tussen regen en wolken, maar dat men niettemin ook aan de hemeloceaan realiteit toekende. Men veronderstelt wel, dat deze een zeer specifieke functie vervulde. Daar in zou neerslag van een zeer bijzonder karakter zijn oorsprong vinden. Bij zijn bespreking van Gen. 1:6 merkt CLAMER ¹⁴) onder verwijzing naar Jer. 10:13; Ps. 135:7; Job 36:27v. op: „Certes les Hébreux n'ignoraient pas la formation des nuages par des vapeurs sorties de terre,..., mais sans pour autant renoncer aux eaux célestes dont la dispensation, distincte de la pluie ordinaire, semblait bien réservée à Dieu, d'après l'ensemble des textes où il en est fait mention” (Gen. 7:11; 2 Kon. 7:2, 19; Jes. 24:18; Ps. 104:3; Dan. 3:60, LXX). Een dergelijke onderscheiding is m.i. te gekunsteld om te kunnen overtuigen. Hetzelfde geldt voor de verwante opvatting van SUTCLIFFE ¹⁵). Zich baserend op uitspraken van de rabbijnen meent deze auteur in het O.T. onderscheid te kunnen maken tussen twee soorten water van de hemel: enerzijds het water, dat rechtstreeks zonder bemiddeling van de wolken op de aarde neerstromt vanuit de hemeloceaan (Gen. 7:11; 8:2; Jes. 24:18) en dat een bijzonder

destructieve kracht bezat, en anderzijds de normale regen, die naar de voorstelling van het O.T. vanuit de hemelocéaan door het firmament in de wolken zou lopen, die zodra zij vol zijn de regen naar de plaats van bestemming zouden brengen. Afgezien nog van het feit, dat SUTCLIFFE over het hoofd schijnt te zien, dat de regen in Mal. 3:10, waar ook de wolken niet genoemd worden, als zegenrijk en op andere plaatsen, waar de wolken wel genoemd worden, zoals bv. Richt. 5:4v., als destructief beschreven wordt, dient zijn interpretatie bovenal afgewezen te worden, omdat zij berust op een „inlezen” van gegevens uit de geschriften van de rabbijnen in het O.T. en op een ongeoorloofde harmonisatie van de gegevens van het O.T. Hier wil ik ook nog ter sprake brengen de opmerkingen, die BOMAN¹⁶⁾ maakt in verband met Gen. 7:11v.; 8:2, waar vlak naast elkaar twee heel verschillende voorstellingen omtrent de komst van het hemelwater voorkomen. Men pleegt er op te wijzen, dat deze teksten gecomposeerd zijn uit twee bronnen (het zgn. Jahwistische en het zgn. Priesterlijke geschrift). BOMAN nu wijst er op, dat, in tegenstelling tot wat men zou verwachten, J, het oudste geschrift, het ontstaan van de zondvloed toeschrijft aan zware regenval (*haggèšëm min-haššāmayim*), terwijl P, die enkele eeuwen later schrijft, daarentegen door overvensters van de hemel (*ʿarubbōt haššāmayim*) te spreken bewust mythologische uitdrukkingen gebruikt. Z.i. brengt P zo tot uitdrukking, dat hij „von einem eschatologischen Ereignis berichtet: Das dem Weltall immer drohende Chaos bracht einmal in die Menschenwelt hinein und zerstörte sie wegen der Sünden der Menschen”; in soortgelijke zin verstaat hij Jes. 24:18; *ʿarubbōt haššāmayim* in 2 Kon. 7:2, 19; Mal. 3:10 typeert hij als „ein religiöser Begriff” voor het directe ingrijpen van JHWH. Ook op andere wijze zou men eventueel het verschil tussen J en P kunnen verklaren. Uitgaande van de these van OHLER¹⁷⁾, dat men in Israël, pas wanneer in exilische en na-exilische tijd de mythologoumena van Israëls „Umwelt” geen bedreiging meer vormen voor de zuiverheid van het geloof in JHWH, in „Freude am gelehrten Stil” en om te tonen, dat men de overleveringen van de volkeren kende, van mythologische voorstellingen gebruik maakte, zou men kunnen stellen, dat vanwege het gevaar van identificatie van JHWH met Baäl¹⁸⁾ in oudere tijd het gebruik van de uitdrukking *ʿarubbōt haššāmayim* vermeden werd. Men bedenke echter, dat het allerminst zeker is, dat mythologische voorstellingen pas in latere tijd hun intrede deden in de Israëlitische literatuur; het volgende dient in het oog gehouden te worden: moge de datering van de geschriften, waarin men de meeste mythologische voorstellingen pleegt aan te treffen (bv. Ps.; Job; Spr.) op zichzelf reeds problematisch zijn, te meer onzeker is het antwoord op de vraag, wanneer dergelijke ongetwijfeld oude voorstellingen in Israël in gebruik zijn geraakt. Het is aldus zeer wel mogelijk

en m.i. zeer waarschijnlijk, dat van oudsher de voorstelling van *ʿarubbōt haššāmayim* naast die van *haggēšēm min-baššāmayim* heeft bestaan. Voorts, zo het spreken over een stortbui uit een zwaar bewolkte hemel en over *ʿarubbōt haššāmayim* inderdaad, zoals men vrijwel algemeen aanneemt, zijn oorsprong vindt in het taalgebruik van twee verschillende literaire strata, dan is het toch op zijn minst opvallend, dat de redacteur van dit gedeelte een voorstelling, die wij geneigd zijn als „natuurlijk” te typeren en een voorstelling, die wij liever als „mythisch” of als „poëtisch” zouden karakteriseren, zonder bezwaar zo naast elkaar kan plaatsen, dat men de indruk krijgt, dat zij niet op verschillende wijze gewaardeerd werden. En Gen. 7:11v.; 8:2 staan in dat opzicht niet op zichzelf in het O.T. Naast de natuurlijke voorstelling van Richt. 5:4 komt in Richt. 5:20 de voorstelling voor, dat de sterren de veroorzakers van de zware regenval zijn¹⁹). Illustratief is ook het gebruik van de verschillende voorstellingen omtrent de oorsprong van de regen in Job. Men zie bv. 26:8 en 38:34 enerzijds naast 36:27 en 38:25, 37 anderzijds; vgl. ook 38:22, 28. BOMAN²⁰) schrijft daarover: „Hier stehen nüchterne, natürliche Naturerklärungen neben farbreichen mythologischen Ausdrücken”. Hier en bij het eerder op p. 57 genoemde citaat van BOMAN komen wij in de beschouwingen van BOMAN in aanraking met een brok rationalisme, dat wij ook in andere uiteenzettingen over het wereldbeeld aantreffen²¹). Naar mijn mening is het echter twijfelachtig, of voor de Israëliet onderscheidingen zoals: religieuze en profane voorstellingen, „wetenschappelijke” en mythologische beschrijvingen, en meer van dergelijke reeds vermelde onderscheidingen bestaan hebben. Men dient zich af te vragen, of bv. het mythische voor de Israëliet niet zo zeer een deel van de werkelijkheid is geweest, dat onderscheidingen als de genoemde voor hem niet bestaan hebben. Tegenover de eerder geciteerde zinsnede van BOMAN kan men opmerken, dat wat voor ons psychologisch onmogelijk is, voor de Israëliet wel mogelijk geweest kan zijn. Voor hem was — hoe raadselachtig het ons ook moge voorkomen — waarschijnlijk het komen van regen uit de wolken, maar wellicht evenzeer het komen van regen uit de hemeloceaan, uit hemelse kruiken enz. werkelijkheid. De verschillende voorstellingen willen recht doen aan het complexe en ondoorgrondelijke karakter van het scheppingswerk van JHWH, waarvan de mens slechts een glimp kan opvangen. Zij zijn geboren uit het verlangen om de contouren van de onuitspreekbare mysteries van de zo veelzijdige werkelijkheid naar haar verschillende aspecten enigszins zichtbaar te maken.

*) Op verzoek van de redactie van *Phoenix* geef ik in deze bijdrage een indruk van de beschouwingen, die ik in het zevende hoofdstuk van mijn op 27 juni 1974 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam verdedigde proefschrift *De hemel in het Oude Testament*. Een onderzoek naar de voorstellingen van het Oude Israël omtrent de kosmos (Franeker, Uitgeverij T. Wever B.V. 1974) over de gebruikelijke voorstelling van het wereldbeeld van het Oude Israël gehouden heb. Dit opstel bevat in hoofdzaak een samenvatting van het daar betoogde. Op een enkel punt heb ik echter de hier geboden gelegenheid benut om iets uitvoeriger te zijn. Ik acht het mogelijk, dat er bij de lezer, wanneer hij van dit opstel kennis neemt, vragen rijzen, waarop het opstel geen antwoord geeft. Waarschijnlijk zal in vele gevallen echter een bevredigend antwoord op eventuele vragen gevonden kunnen worden in het genoemde hoofdstuk van mijn dissertatie. Daar kan men ook terecht voor literatuur over het onderhavige onderwerp. Ter wille van de ruimte heb ik hier bij het citeren en vermelden van literatuur soberheid betracht. Voorts, in dit opstel besteed ik alleen aandacht aan de voorstellingen omtrent de kosmos van het Oude Israël, zoals zij in het Oude Testament tot ons komen. In mijn *De hemel* vermeld ik ook gegevens en literatuur over betreffende voorstellingen bij andere volkeren van het Oude Nabije Oosten. Het is mijn indruk, dat over haar soortgelijke opmerkingen gemaakt kunnen worden als ik in dit opstel maak ten aanzien van de voorstellingen van het Oude Israël.

1) Zie bv. de in G. A. BUTTRICK (ed.), *The Interpreter's Dictionary of the Bible* 1 (New York-Nashville 1962), p. 703 opgenomen afbeelding. Zie fig. 18. De diverse afbeeldingen verschillen overigens meermalen wat betreft de details. Zie ook bv. de afbeelding in J. HASTING (ed.), *A Dictionary of the Bible* 1³ (Edinburgh 1951), p. 503.

2) Zie bv. het ontwerp van het Babylonische wereldbeeld van de hand van W. SCHWENZNER in: B. MEISSNER, *Babylonien und Assyrien* II (Heidelberg 1925), p. 109. Zie fig. 19. Zie ook de in bepaalde opzichten verschillende afbeelding van P. JENSEN, *Die Kosmologie der Babylonier* (Strassburg 1890; Nachdr. Berlin 1974), Taf. 3.

3) Voor een uitvoerige bespreking van deze en andere voorstellingen zie *De hemel*, hfdst. 2, VI; 4-6. Ik wijs er nog op, dat ook over het dodenrijk in het O.T. zo gevarieerd gesproken wordt, dat men niet simplistisch kan stellen, dat het voor de Israëliet een diep in de aarde gelegen rijk is geweest. Zie *De hemel*, p. 201v.

4) Men probeert wel een dergelijke vraag op weinig overtuigende wijze te ondervangen. G. SCHIAPARELLI, *Die Astronomie im Alten Testament* (Giessen 1904), p. 23 bv. stelt: „Man darf freilich diese Angeln nicht als Stützpunkte auf einer Basis verstehen... Die Angeln sind einfach vom göttlichen Willen unwiderruflich festgesetzte Punkte, von denen sich die Erde in keiner Richtung entfernen kann;... Die Erde, auf den Angeln befestigt, hat also keine Basis noch Stütze nötig, die ausserhalb ihrer läge: so allein kann man verstehen, wie Psalm 136 gesagt ist, dass die Erde auf den Wassern ausgebreitet ist, und wie Hiob versichern kann (26, 7) die Erde schwebt über dem Nichts. Dies sind einfache Angaben der relativen Lage. Die obere Schicht der Erde befindet sich, wie wir sehen werden, über den untern Wassern; die ganze Masse der Erde aber mit Einschluss besagter Wasser ist im Raume aufgehängt und stützt also auf nichts”. (Voor Ps. 136:6 en Job 26:7 zie *De hemel*, p. 186). Na geopperd te hebben, dat de voorstelling van de aarde rustend op zuilen en de voorstelling van de wereld gefundeerd op water wellicht gecombineerd kunnen worden, wanneer men aanneemt, dat naar Israëlitische voorstelling de aardschijf over heel haar middenoppervlak op niets anders rustte dan op onstandvastige wateren en in het rond gestut werd door kolommen, merkt J. SIMONS, ‘De voorstelling van het heelal bij den Psalmist’, *Studien*. Tijdschrift voor Godsdienst, Wetenschap en Letteren 63 (deel 116) (1931), 145-179, p. 165 op: „Natuurlijk hebben we ook daarmee nog niet het toppunt van logica bereikt, want het beangstigend probleem blijft bestaan, waarop nu de kolommen van de aarde gebouwd zijn. Maar de ziekte der uiterste logica is pas veel later uitgevonden!”.

5) Voor een bespreking van deze en andere teksten met verschillende voorstellingen naast elkaar zie *De hemel*, p. 145vv., 150, 156v., 164, 168v., 183, 186, 211 e.a. Zie ook sub II. Ook kan gewezen worden op de verscheidenheid, waarop in het O.T. het ontstaan van de

kosmos beschreven wordt. Naast Gen. 1 en 2 zie men bv. Spr. 8:22vv.; Ps. 104 en de vele andere reminiscenties aan het scheppingsgebeuren in de Psalmen en Job.

⁶) M.i. is het zeer goed mogelijk, dat ^cal in Ps. 24:2; 136:6 de betekenis „hoger dan” heeft: JHWH heeft de aarde zodanig gefundeerd, dat zij boven het water, de zeeën, rivieren enz. uitsteekt en bijgevolg een veilige woonplaats voor de mens is; zie *De hemel*, p. 186. Ik wil aan mijn opmerkingen in de tekst nog het volgende toevoegen: ik ben van mening, dat bv. een uitspraak als die van Ps. 24:2 in sterkere mate een symbolisch karakter in de beschreven zin draagt dan een uitspraak als „de zon gaat op”; maar niettemin kan m.i. ook de laatste uitspraak in een overigens niet nauwkeurig vast te stellen mate symbolisch genoemd worden. Zij heeft voor de Israëliet niet precies dezelfde betekenis gehad als voor ons nu. In *De hemel*, p. 209 heb ik in dit verband o.a. opgemerkt, dat in het O.T. voor het opgaan van de zon niet het gewone woord voor „opgaan” ^clb, maar minder neutrale woorden als ^{zr}h en ^ys² gebruikt worden, en met het oog daarop gesteld, dat de Israëliet „mythische” taal in verband met de zon gebruikt. Dit bracht recensent M. J. MULDER in het *Geref. Theol. Tijdschr.* 74 (1974), p. 246 tot de opmerking: „Als men dit leest, rijst de vraag, wat voor „mythische” taal en welke ervaringen de Fransen hebben, wanneer zij zeggen: le soleil se lève, en niet: monte...?” Omdat men de indruk zou kunnen krijgen, dat hier fundamentele critiek wordt geleverd, wil ik op deze critiek even ingaan. Ik ben geneigd te zeggen, dat de Fransen een uitdrukking gebruiken, die „mythisch” van origine is, maar door de veranderde kijk op de werkelijkheid van de moderne mens door hem als zodanig niet meer ervaren wordt. Wat nu de Israëliet betreft: ook wanneer er teksten zouden zijn, waarin ^clb in verband met de zon gebruikt wordt, dan zou dat nog geen verandering in mijn standpunt brengen. De zaak, waar het om gaat is, dat uit een veelheid van zakelijke gegevens (en niet uit aan de taal ontleende argumenten) uit het O.T. blijkt, dat de zon en de andere hemellichamen door de Israëliet als andersoortige grootheden ervaren werden als door ons (ten onrechte wekt MULDER in genoemde recensie de indruk, dat ik deze conclusie trek uit het gebruik van ^{zr}h en ^ys² in verband met de zon); zij golden voor hem als „levend” en „beziel”. Zie *De hemel*, p. 117v., 131vv., 135vv., 141vv., 243vv. e.a. Men bedenke ook, dat in Israëls „Umwelt” de hemellichamen als goden werden beschouwd. Dit alles impliceert een ander verstaan van uitdrukkingen als „de zon gaat op”. In Egypte bv. getuigde het verrijzen van de zon van de overwinning van de zonnegod in zijn permanente strijd met de macht van de chaos. Vgl. E. HORNUNG, *Der Eine und die Vielen*² (Darmstadt 1973), pp. 151vv. In Israël was het opgaan van de zon een indicatie, dat JHWH de zon weer in staat stelde zijn taak te vervullen (Ps. 19:5c-7; vgl. Joz. 10:12v; Job 9:7). Ik voeg nog het volgende aan mijn opmerkingen toe: de Israëliet heeft geweten, dat de kosmos beheerst wordt door volgens hetzelfde patroon verlopende wetmatigheden, maar deze ordeningen zijn voor hem niet soeverein; de natuur vormt voor hem geen hermetisch gesloten geheel; hij wist niet van natuurwetten als zelfstandige grootheden; de ordeningen hebben een meester: JHWH; er bestaat een directe relatie tussen Hem en het natuurgebeuren. Hij kan onder bepaalde omstandigheden de voorschriften van de hemellichamen wijzigen, enz. Zie *De hemel*, p. 113vv., 131vv. Het moge aldus duidelijk zijn, dat de Israëliet niet dezelfde beschouwing van de hemellichamen en de natuur had als „de” moderne Westerse mens, hoezeer deze categorie mensen ook onderling in kijk op de werkelijkheid kan verschillen.

⁷) Voor een bespreking van de verschillende voorstellingen zie *De hemel*, pp. 169vv.

⁸) Mijn interpretatie van de in Gen. 7:11; 8:2; Mal. 3:10; vgl. ook 2 Kon. 7:2, 19; Jes. 24:18, gebruikte uitdrukking ^{ar}rubbôt baššāmayim wijkt nogal af van de gangbare opvatting. Gewoonlijk verstaat men de uitdrukking als „sluizen van de hemel” of „vensters van de hemel”. Veelal brengt men haar in verband met de voorstelling van de hemelocean. Zie *De hemel*, pp. 169vv.

⁹) TH. BOMAN, *Das hebräische Denken im Vergleich mit dem griechischen*⁵ (Göttingen 1968), p. 157.

¹⁰) B. DUHM, *Das Buch Hiob* (KHC) (Freiburg i.B. enz. 1897), p. 174. DUHM wijziget ⁿⁱḥpē-māyim in ^{ne}ṭāpīm miyyām, „Tropfen aus dem Meer”.

- 11) SCHIAPARELLI, *op. cit.*, pp. 30vv.; vgl. p. 10.
- 12) H. TH. OBBINK, 'Het Bijbelsch Wereldbeeld', in: *Keur uit de verspreide Geschriften* (Amsterdam 1939), 170-179, p. 173.
- 13) C. WESTERMANN, *Genesis* (BK) (Neukirchen-Vluyn 1974), p. 160v.
- 14) A. CLAMER, *Genèse* (PIROT-CLAMER) (Paris 1953), p. 106.
- 15) E. F. SUTCLIFFE, 'The clouds as water-carriers in Hebrew thought', *VT* 3 (1953), 99-103.
- 16) BOMAN, *op. cit.*, p. 154.
- 17) A. OHLER, *Mythologische Elemente im Alten Testament* (Düsseldorf 1969), p. 213vv. Op p. 97, vgl. 107 n. 21, typeert zij de kosmogonische en kosmologische voorstellingen van de wijsheidsliteratuur en Gen. 1 als „gelehrten Stil” en merkt zij op: „Vieles ist hier also nur bildhafte Ausschmückung....., vieles ist nur ein übernommener starrer Topos und wird konkret gar nicht so ernst genommen”. Zie ook BOMAN, *op. cit.*, p. 157: de oudere auteurs gebruikten de mythologische voorstellingen niet om het gevaar te vermijden, dat zij „buchstäblich” verstaan zouden worden; in latere tijd bestond dat gevaar niet meer.
- 18) In de Ugaritische mythe, die verhaalt over de bouw van het paleis van Baäl, wordt het woord *ʿurbi* gebruikt. Zie voorts *De hemel*, p. 171vv.
- 19) Voor de voorstelling van de sterren als auteurs van meteorologische verschijnselen zie *De hemel*, p. 105, 176.
- 20) BOMAN, *op. cit.*, p. 155.
- 21) Ook elders (*op. cit.*, p. 158v.) redeneert BOMAN in zijn in bepaalde opzichten wel waardevolle betoog over het wereldbeeld van het O.T. op soortgelijke wijze. Zo stelt hij, dat Gen. 1:14, 17 (zon, maan en sterren zijn aan de hemel bevestigd) niet aanschouwelijk bedoeld kunnen zijn: „Die Unhaltbarkeit einer solchen Vorstellung würde schon damals jeder Mensch durchschaut haben, denn Sonne, Mond und Sterne tun ja ganz verschiedene Bewegungen am Himmel und können also unmöglich an einem und demselben Gewölbe festgenagelt sein. Diese Tatsache mahnt uns auch, von der Feste nicht zu grobe und handfeste Vorstellungen zu machen”. Men vergelijkte met deze uitspraak de mening van bv. SCHIAPARELLI, *op. cit.*, p. 35 n. 1: z.i. berusten Gen. 1: 14v., 17 meer op schijn dan op werkelijkheid. SCHIAPARELLI meent de voorstelling van de hemel als tentdoek en als gewelf te kunnen combineren: naar de mening van de geleerden in Israël fungeerde het firmament, dat diende om de bovenste wateren te dragen, als een soort „*unterer meteorologischer Himmel*”, een „Ergänzung des Erdgebäudes”; daarboven draaide in dagelijkse beweging de „*obere astronomische Himmel*”, de hemel der hemelen (*op. cit.*, p. 46); deze stelde men zich niet als een gewelf voor, maar als „etwas Biegsames und Dünnes nach Art eines Tuches oder Zeltes” (*op. cit.*, p. 39; Jes. 34:4; 40:22; Ps. 104:2 e.a.); het firmament is dan ook „ein durchsichtiges Gewölbe, das das Licht der über ihm schwebenden Gestirne hindurchlässt” (*op. cit.*, p. 27). Hoe verschillend de conclusies van BOMAN enerzijds en SCHIAPARELLI anderzijds ten aanzien van Gen. 1:14v., 17 ook mogen zijn, zij hebben gemeen, dat zij hun basis vinden in een rationalisme, dat voorbijgaat aan de vraag, of de kijk op de werkelijkheid van de Israëliet wel dezelfde is geweest als die van „de” moderne Westerse mens.

FENICISCHE EN PUNISCHE MUNTEN

Het lag in de oorspronkelijke bedoeling even aan te tonen van welk nut de antieke munten, die behoren tot het gebied dat gebruikelijk „Griekse numismatiek” wordt genoemd, kunnen zijn voor de studie van het Oude Nabije Oosten. Het begrip „Grieks” is hierin traditioneel veel ruimer te nemen dan het wordt opgevat door de classici. Niet alleen omvat het, geografisch gezien, de antieke wereld van de kusten van de Atlantische Oceaan tot aan de Indus, maar ook op het gebied van de gebruikte talen zijn er naast het Grieks verschillende Semitische, Iraanse en Indische talen en schriften. Daarenboven, blijft na de tijd van het Hellenisme, in de streken die een onderdeel zijn geworden van het Romeins imperium, in vele steden en streken de eigen muntproductie vrij omvangrijk, soms vlak naast een officiële keizerlijke muntplaats, zo b.v. in Antiochië. Men noemt deze laatste groep munten conventioneel de „Griekse keizerlijke”. Inderdaad komt op de voorzijde van zeer vele van deze munten de beeldenaar van de keizer voor, meestal met legende in het Grieks die de naam van de keizer en zijn titulatuur opgeeft; het is echter de keerzijde die, dikwijls geïnspireerd op aspecten van de lokale erediensten, ons het meest aantrekt. Alzo kan naast een uitgestrekt geografisch gebied ook een ruime spanne tijds behandeld worden, van ong. 600 v. C. tot ong. 300 van onze tijdrekening.

De oriëntalist kan beurtelings zijn aandacht schenken aan de muntopschriften (b.v. in het Fenicisch, Punisch, Aramees, Hebreeuws, Lycisch, Himiaritisch alfabet, in Brahmi of Kharosthi schrift), aan de geschiedenis, b.v. vorstenreeksen en de orde waarin deze koningen aan elkaar zijn opgevolgd, aan de ikonografie van vorsten en goden, aan de religieuze onderwerpen, de bouwwerken, de kunstgeschiedenis en stijlstudie, en aan de economische geschiedenis.

Het blijkt echter nodig ons te beperken en bij wijze van voorbeeld kiezen we Fenicië en een paar gebieden waar de Fenicische beschaving een bijzondere uitstraling heeft gekend.

In Fenicië¹⁾ zijn Sidon, Tyrus, Byblos en Aradus de belangrijkste steden in de tijd vóór Alexander. De munten van drie van deze vier steden hebben als type op voor- of keerzijde een schip, met puntige boeg. In Aradus wordt een talrijke bemanning geëvoceerd, in Sidon worden daarbij de, men zou haast zeggen, nog talrijkere roeiriemen uitgebeeld; in Byblos integendeel is de bemanning conventioneel slechts driekoppig, maar elk lid, met schild en helm, is tamelijk gedetailleerd weergegeven. Slechts op enkele van de oudste munten van Sidon (einde 5e eeuw v. C.) komt een schip voor uitgerust met zeilen.

Epigrafisch zijn vooral de munten van Byblos van belang wegens de namen van koningen die er op voorkomen en die ons, behalve de laatste, door geen andere bronnen worden overgeleverd, terwijl, omgekeerd, de namen van vorsten die op (dan wel oudere) opschriften voorkomen (Jehawmelek, en diens vader *Jhṛmlk* en grootvader *ʿrmlk*) niet terug te vinden zijn op de munten, omdat de Feniciërs pas later, omstr. 400 v. C. tot het muntslaan zijn overgegaan. Ook laat de studie van type-, stijl-, en gewichtsevolutie toe de koningen, van wie de namen wel op munten te lezen zijn, in de historische orde te rangschikken ²): *ʿlpʿl* (gewl. Elpa^cal gevocabliseerd), *ʿdrmlk mlk gbl* (²Adramelek, koning van Gebal, d.i. Byblos), *ʿzbʿl mlk gbl* (^cAzba^cal, koning van Gebal) (fig. 20v. no. 1) en *ʿjnʿl mlk gbl* (^cAin²el, de enige die in de klassieke bronnen voorkomt t.w. als Enylus, Ἐνυλος, regerend over Byblos toen Alexander de Grote Fenicië veroverde in 332) ³).

De munten van Sidon tonen onmiddellijk aan dat deze stad de machtigste was in Fenicië. De omvang van de muntmissies moet tussen het einde van de 5e eeuw v. C. en de tijd van Alexander aanzienlijk geweest zijn. Deze stad heeft ook de zwaarste zilvermunten geslagen, gewl. octodrachmen, dubbele sheqels of dubbele staters geheten (we verkiezen de laatste benaming), die aanvankelijk ong. 28 g. wogen en waarvan rond het midden van de 4e eeuw het gewicht geslonken was tot ong. 25,5 g. De studie van de muntvondsten en vindplaatsen toont daarenboven aan welke belangrijke plaats de munten van Sidon in de internationale muntcirculatie innamen en hoever ze werden aangetroffen, tot in Iran en in Egypte ⁴). De muntlegenden zijn minder uitdrukkelijk dan die van Byblos, want hier hebben de heersers slechts één of twee beginletters van hun naam op hun stempels laten insnijden: *b^c*, *ʿb*, *b*, *t^c* (Tennes), *ʿc* (Euagoras), opnieuw *ʿb* (Abdastoret = Stratoon III) (fig. 20v. nos. 2 en 3) en de Perzische satraap *mzdi*, Mazdai = Mazaïos, die hoofdzakelijk over Cilicië het bestuur waarnam.

Onder de Fenicische steden is het ook in Sidon dat de stijl het dichtst laat aansluiten bij die van de Achemeniden. Inderdaad toont de keerzijde van de meeste dubbele staters en van kleinere waarden, zelfs in brons, een wagen, door twee paarden getrokken, geleid door een wagenmenger met naast zich een personage in statige houding, naar Perzisch model gekroond met de Perzische *kidaris* en getooid in een gedrapeerd kleed, de *kandys*, en met Perzische haar- en baardsnit. Dit hoofdpersonage werd als de Ba^cal (de heer de god) van Sidon geïdentificeerd, liever dan als Perzisch koning ⁵). Soortgelijk personage vinden we op halve staters en fracties terug, nog beter in Achemenidische stijl getypeerd: met getrokken korte degen in de rechterhand bestrijdt hij een op de achterpoten overeind staande leeuw die hij met de linkerhand bij de manen grijpt (fig. 20v. no. 4). Deze groep is direct

geïnspireerd op de talrijke reliëfs van deurrechtstanden die o.m. de paleizen van Persepolis, reeds in de tijd van Darius en van Xerxes, versierden. Een staande Achemenidisch boogschutter komt ook voor op kleinere zilverwaarden (fig. 20v. no. 5), terwijl op enkele bronzen de geknielde boog- en speerdrager staat afgebeeld (fig. 20v. no. 6), zo populair geworden door de Perzische goud- en zilvermunten, resp. de *dareikoi* en de *sigloi*. Op brons nog staat een mannenhoofd, met *kidaris* en een lange baard, in de kenmerkende voornaam aandoende stijl van de Achemeniden (fig. 20v. no. 7). Sidon was de zetel van het Perzische bestuur over Fenicië (alhoewel ook in 352 het centrum van een opstand tegen het centraal gezag); de vloot van Sidon was de machtigste ten dienste van het Perzisch bewind; haar bevelhebber was admiraal van de Perzische zeemacht. Vandaar waarschijnlijk de sterke beïnvloeding door de Perzische kunst. Vandaar misschien ook het betrekkelijk succes van de Sidonische munt in Iran, waar de gemakkelijker te begrijpen typen aan de handelaars vertrouwen konden schenken. Elders is het slechts uitzonderlijk dat de Achemenidische ikonografie en stijl inspirerend hebben gewerkt: te Issus in Cilicië zien we het beeld van Ahura-Mazda nagenoeg zoals op de Perzische monumenten, te Mallus, ook in Cilicië, de geknielde boog- en speerdrager (in dit geval op satrapenmunten), te Salamis op het eiland Cyprus op de voorzijde van zilvermunten van koning Euagoras een geknield Perzisch boogschutter en op de keerzijde een ruiter in Iraanse kleederdracht met de *bablik*, omsluitende muts, op het hoofd ⁶).

Naast Sidon is Tyrus de stad waarvan de munten in het buitenland gevonden worden, even ver weg als die van Sidon al is het dan in ongeveer driemaal minder groot aantal ⁷). Vóór Alexander's komst dragen ze aan keerzijde een type dat nog op een bevredigende uitleg vanwege de oriëntalisten wacht t.w. een uil in Egyptische stijl in profiel naar rechts met en face gekeerde kop en dwars achter de vogel de twee symbolen van Osiris en van de farao: de haak- of kromscepter (Eg. *heka-scepter*) en het *flagellum*. De oudste dezer afbeeldingen, uit de laatste decennia van de 5e eeuw, tonen dit type in verzonken contour, wat dan ook nog een Egyptisch kenmerk is (fig. 20v. nos. 8 en 9). Op de voorzijde staat een zeepaard naar rechts afgebeeld dat een personage op de rug draagt met baard en, in de uitgestoken linkerhand, een boog. Dit personage mag wel beschouwd worden als de Ba'al van Tyrus, Melqart. Onder het paard een dubbele golvende lijn, de zee weergevend, en hieronder, althans op de oudere munten met verzonken uiltype, een *murex* of purper-slak, die aan de grondslag ligt van de zeer bloeiende Tyrische purperindustrie. Op de latere munten vervangt een dolfijn de slak. De muntopschriften verschaffen ons voor deze stad minder inlichtingen dan in Sidon en Byblos; op sommige van de oudste munten komt een waarde aanduiding voor: *šlšn*,

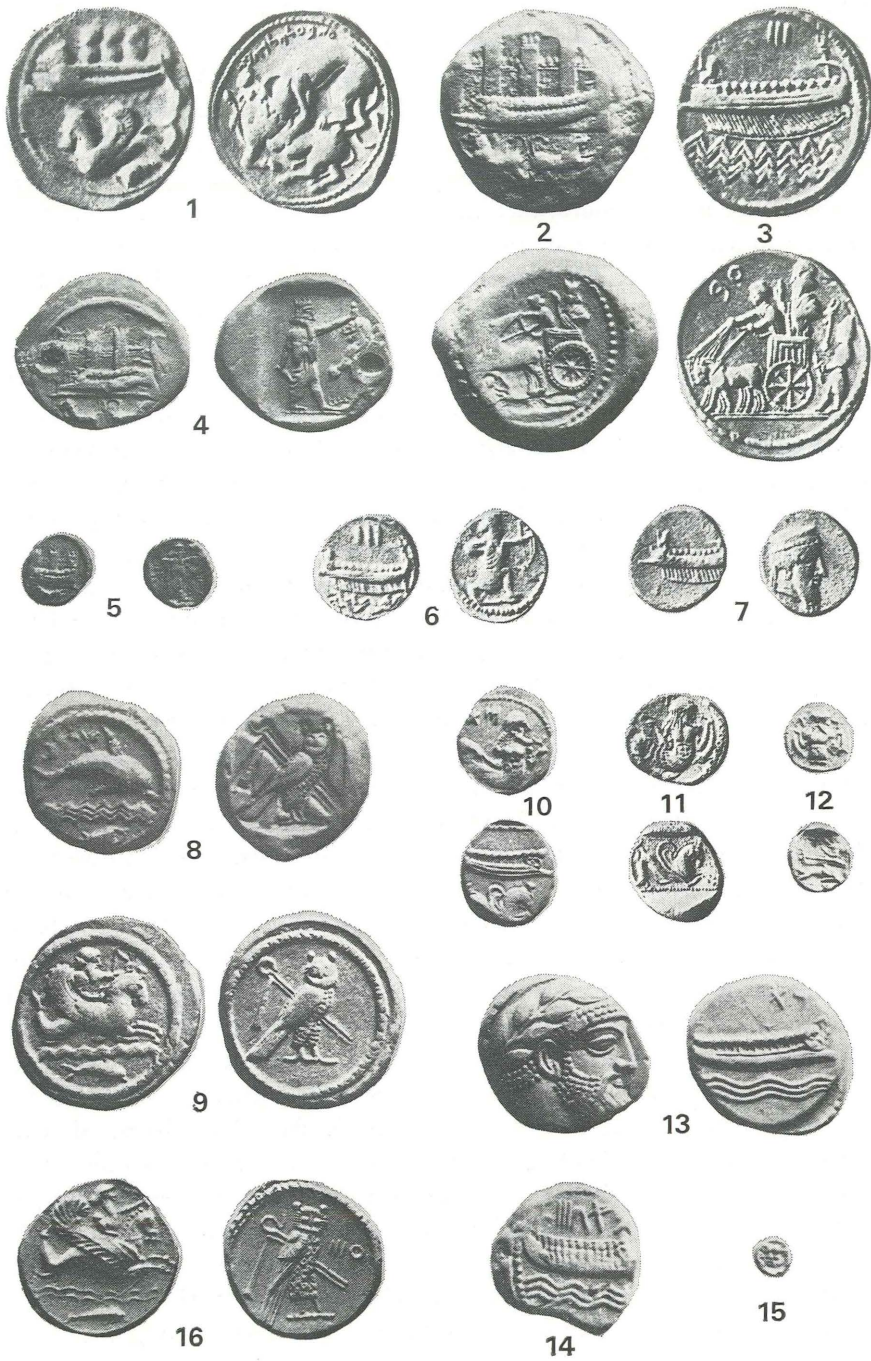

Fig. 20. Fenicische munten, afbeeldingen nos. 1-16.

1. Byblos. Stater van ^cAzba^{ca}l, omstr. 340 v. C. Zilver, 13,27 g. Parijs, Penningkabinet. (volgens E. BABELON, *Traité*, 2, II, p. 539, nr. 871, pl. CXVII, 21).
2. Sidon. Dubbele stater, begin 4e eeuw v. C. Zilver, 27,06 g. Londen, British Museum. (volgens BMC, *Phoenicia*, p. 141, nr. 7, pl. XVIII, 4).
3. Sidon. Dubbele stater van Stratoon III, omstr. 340 v. C. Zilver, 25,26 g. Londen, Br. M. (volgens BABELON, *Tr.*, 2, II, p. 597, nr. 954, pl. CXXI, 7 = BMC, p. 145, nr. 29, pl. XIX, 5).
4. Sidon. Halve stater. Zilver, 6,93 g. Londen, Br. M. (volgens BMC, p. 141, nr. 9, pl. XVIII, 5).
5. Sidon. Zestiende van de stater. Zilver, 0,69 g. Londen, Br. M. (volgens BMC, p. 142, nr. 15, pl. XVIII, 10).
6. Sidon. Brons. Stratoon III. Parijs, Penningkabinet. (volgens BABELON, *o.c.*, p. 597, nr. 957, pl. CXXI, 9).
7. Sidon. Brons, 2,95 g. Parijs, Penningkabinet. (volgens BABELON, *o.c.*, p. 583, nr. 976, pl. CXXI, 20).
8. Tyrus. Stater, einde 5e eeuw v. C. Zilver, 13,82 g. Londen, Br. M. (volgens BMC, p. 227, nr. 1, pl. XXVIII, 9).
9. Tyrus. Stater, eerste helft 4e eeuw v. C. Zilver, 13,63 g. Londen, Br. M. (volgens BMC, p. 230, nr. 19, pl. XXIX, 6).
10. Aradus. Tetrobool, begin 4e eeuw v. C. Zilver, 2,49 g. Londen, Br. M. (volgens BMC, p. 3, nr. 8, pl. I, 6).
11. Aradus. Tetrobool, begin 4e eeuw v. C. Zilver, 3,20 g. Parijs, Penningkab. (volgens BABELON, *o.c.*, p. 511, nr. 808, pl. CXVI, 4).
12. Aradus. Obool, begin 4e eeuw v. C. Zilver, 0,54 g. Londen, Br. M. (volgens BMC, p. 4, nr. 16, pl. I, 10).
13. Aradus. Stater, eerste helft 4e eeuw v. C. Zilver, 10,37 g. Londen Br. M. (volgens BMC, p. 5, nr. 24, pl. I, 16).
14. Aradus. Stater, ong. 340 v. C., datum: jaar 13. Zilver, 10,01 g. Londen, Br. M. (volgens BMC, p. 12, nr. 79, pl. II, 26).
15. Aradus. Kleine waarde, midden 4e eeuw v. C. Zilver, 0,07 g. Londen, Br. M. (volgens BMC, p. 12, nr. 79, pl. II, 26).
16. Tyrus. Attische didrachme, ong. 300 v. C., datum: jaar 23. Zilver, 8,92 g. Parijs, Penningkabinet (volgens E. BABELON, *Les Perses achéménides*, p. 295, nr. 2014, pl. XXXV, 18).

een dertigste t.w. van de mina, een aanduiding voor de stater van twee sheqel, of *mḥṣ kṣp* een *mahāṣ kèšèf*, een half zilver (stuk), d.i. een halve sheqel; op latere stukken leest men getallen, die met een datering verband houden, maar al hun geheimen nog niet hebben prijs gegeven.

Aradus heeft een vrij omvangrijke reeks zilvermunten geslagen met op de keerzijde een galei. De zwaarste hebben het gewicht van twee Perzische sigloi, ong. 10,70 g., de kleinste zijn bijzonder lichte muntjes van nagenoeg 8 cg. Op de oudste munten, van vóór 400 v. C., zien we op de voorzijde een zee-genius met mannelijk torso, een golvend lichaam als van een zeepaard en een visstaart. Het menselijk deel van het wezen draagt een baard, lang op de rug hangend haar en houdt in elke hand een vis bij de staart (fig. 20v. nos. 10

en 11). Deze Ba'al van Aradus werd ooit geïdentificeerd met de god Dagon, wat toch te betwijfelen is. Erboven lezen we op heel wat exemplaren *m*², waarschijnlijk terecht geïnterpreteerd als *mi²arwad*, „van Aradus”. Onder de galei van de keerzijde zwemt een zeepaard. — Kleine stukjes, van ong. 0,70 g., dragen alleen het torso van de zeegod, maar wel met een vis in elke hand, en, op de keerzijde, een naar rechts zwemmende vis i.pl.v. het zeepaard (fig. 20v. no. 12).

Weldra in de 4e eeuw prijkt een gelauwerd manshoofd op de voorzijde; het is wel erg mooi bij de aanvang, niettegenstaande de archaische behandeling van het oog dat en face wordt weergegeven. Aan het personage wiens hoofd is afgebeeld wordt door sommige auteurs de naam van Melqart, de hoofdgod van Tyrus, gegeven; er bestaat echter blijkbaar geen reden om hierin een andere god te zien dan de zeegod van Aradus die op de oudere munten voorkomt. Het zeepaard is van de keerzijde verdwenen; het is nu op deze zijde dat *m*² wordt geschreven (fig. 20v. no. 13) en ook hier worden er getallen, klaarblijkelijk van een datering, aan toegevoegd (fig. 20v. no. 14). Geen enkel vorst, b.v. Gerostratos, die met zijn schepen in de Perzische vloot diende en gedurende de belegering van Tyrus naar Alexander overliep, of diens zoon Straton, die tegelijk stad en eiland Aradus, met verschillende steden op het vasteland, aan Alexander had overgeleverd, komt met naam op zijn munten voor.

Omstreeks de tijd van Alexander verschijnt nog even, en ditmaal op bronsmunten en in ruwe stijl, de zeegod met visstaart. Ook worden aan deze tijd en aan deze stad kleine muntjes van slechts 7 cg. toegewezen met op een zijde het hoofd van de god Bes in vooraanzicht (fig. 20v. no. 15): Bes was een Egyptische dwerggod, beschermende genius die, met zijn lelijk gelaat, het onheil afweerde en geluk bracht. Zijn bijval was vooral groot geworden in de Late Tijd van de Egyptische geschiedenis en zijn verering had zich op het Aziatisch continent verspreid.

Na Alexanders verovering, werden nog, zo meent men, in Tyrus munten geslagen met de vroegere typen en met getallen voor de datering, dit dan tot het eerste kwart van de 3e eeuw (fig. 20v. no. 16) ⁸).

Alexander heeft zelf in verschillende Fenicische steden zijn eigen munt geslagen: te Aradus, Ake, Sidon.

Na zowat drie kwart eeuw Griekse overheersing, wordt omstr. 250 v. C. de muntslag te Aradus hervat. Een galeiboeg hoort er nog altijd bij als type van de keerzijde, terwijl de voorzijde een volledig Grieks Zeus- of Tychehoofd toont. Merkwaardig is echter de voortzetting van de aanduiding van jaartallen in de gebruikelijke Fenicische cijfertekens, en alzo tot ong. 140 v. C.

Ook in Marathus worden tussen 227 en 110 v. C. (en misschien over een ietwat langere periode) volgens Fenicisch systeem gedateerde munten geslagen.

Meestal behoren de munten nu echter eerder tot het gebied van de Hellenistische en daarna tot dat van de Romeinse (de zo genaamde Grieks keizerlijke) numismatiek. Voor de kennis van Fenicië, speciaal op godsdienstig gebied, zouden heel wat munten uit de Romeinse keizertijd een bespreking waard zijn. Er zijn dan trouwens meer Fenicische steden die munt hebben geslagen: Berytus, Dora, Ptolemaïs-Ake, Tripolis dienen bij de reeds vermelde namen gevoegd.

Uit de tientallen typen staan we slechts bij enkele documenten stil, die betrekking hebben op de litholatrie, de steencultus. Het meest bekende, alhoewel zeldzame type is dat van Byblos, voorkomend op een munt met beeldenaar van keizer Macrinus (217-218 na C.): in een binnenhof achter een tempelportiek staat de indrukwekkende kegelvormige *baitulos* (fig. 20v. no. 17). In deze steen leeft het religieuze gebruik verder dat in Byblos zelf, dank zij de opgravingen van MAURICE DUNAND, op een bijzonder sprekende wijze wordt geïllustreerd in de zogenaamde obelisk- of Resjeftempel, die dateert uit het begin van het 2e millennium⁹⁾. Op munten van Sidon komt nu en dan sedert het jaar 116/117 van onze tijdrekening tot Alexander Severus caesar (221-222) een met palmtakken versierde wagen voor, waarin, op een voetstuk, een rond voorwerp, dat ook als een heilige steen dient te worden beschouwd. Zeker hebben we de afbeelding van heilige stenen in de ΑΜΒΡΟΣΙΑ ΠΑΙΤΡΕ onder een boom op munten van Tyrus uit de tijd van keizer Gordianus III (238-244) (fig. 20v. no. 18). Deze stenen, de Ἀμβρόσια πέτραι, goddelijke vlottende rotsen op zee, waarover omstr. 400 na C. de dichter Nonnus in zijn *Dionysiaca* (40, 467-476) het nog heeft, houden waarschijnlijk verband met de klippen die vóór de Fenicische kust, o.m. dicht by Tyrus, de deining breken.

De uitstraling van Fenicië kunnen we waarnemen op munten van andere gewesten.

Op het eiland Cyprus was Citium de belangrijkste Fenicische nederzetting¹⁰⁾. De muntslag is er naar alle waarschijnlijkheid vroeger begonnen dan in Fenicië, t.w. in het midden van de 5e eeuw v. C. Op de voorzijde staat een zwaar gebouwde, strijdende Herakles, die beantwoordt aan de Tyrische Melqart; op de keerzijde zit een leeuw en bevindt zich de koningsnaam *l b^clmlk*, „toebehorend aan Ba'almelek" (I) (fig. 20v. no. 19), wiens opvolgers op de keerzijde van hun munten een leeuw die een hert aanvalt laten

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

Fig. 21. Fenicische en Punische munten, afbeeldingen nos. 17-27.

17. Byblos. Brons van de regering van keizer Macrinus (217-218), 16,76 g. Londen, Br. M. (volgens *BMC*, p. 103, nr. 38, pl. XII, 13).
18. Tyrus. Brons, tijd van keizer Gordianus III (238-244), 22,95 g. Londen, Br. M. (volgens *BMC*, p. 281, nr. 429, pl. XXXIII, 14).
19. Citium. Stater van Ba^calmelek I, midden 5e eeuw v. C. Zilver, 10,73 g. Londen, Br. M. (volgens *BMC, Cyprus*, p. 9, nr. 6, pl. II, 11).
20. Citium. Stater van ^cAzba^cal, 3e kwart 5e eeuw v. C. Zilver, 10,81 g. Londen, Br. M. (volgens *BMC, Cyprus*, p. 12, nr. 23, pl. III, 7).
21. Citium. Halve goudstater van Pumjaton (361-312). Goud, 4,08 g. Brussel, Penningkabinet (volgens P. NASTER, *La collection Lucien de Hirsch. Catalogue des monnaies grecques*, Brussel, 1959, p. 269, nr. 1609, pl. LXXXVI).
22. Gades. Brons van 2e/1e eeuw v. C. 3,87 g. Brussel, Penningkabinet (volgens NASTER, *o.c.*, p. 31, nr. 1, pl. I).
23. Karthago. Dekadrachme, 241-146 v. C. Zilver, 37,58 g. Brussel, Penningkabinet (volgens NASTER, *o.c.*, p. 310, nr. 1866, pl. CIV).
24. Siculo-Punische munt, onbekend atelier. Tetradrachme, 4e eeuw v. C. Zilver, 16,91 g. Brussel, Penningkabinet (volgens NASTER, *o.c.*, p. 139, nr. 828, pl. XLIII).
25. Siculo-Punische munt, onbekend atelier. Tetradrachme, 4e eeuw v. C. Zilver, 17,30 g. Brussel, Penningkabinet (volgens NASTER, *o.c.*, p. 139, nr. 832, pl. XLIV).
26. Cephaloedium (Heracleia). Tetradrachme, ong. 400 v. C. Zilver, 15,60 g. (volgens NASTER, *o.c.*, p. 138, nr. 821, pl. XLIII).
27. Juba I, koning van Numidia, 60-46 v. C. Drachme. Zilver, 4,07 g. Nu onbekende verzameling (volgens *Monnaies grecques antiques provenant de la collection S. Pozzi*, Genève, 1920, p. 185, nr. 3319, pl. CI).

afbeelden, een type waaraan dat van Byblos met de leeuw die een stier bespringt verwant is. Op de eerste munten met het nieuwe type staat trouwens de naam ^cAzba^cal (*l* ^czba^cl) (fig. 20v. no. 20), die we in Byblos hebben ontmoet. Deze vorst wordt gevolgd door een tweede Ba^calmelek. Nadien wordt de koningstitel uitgedrukt *l mlk b^clrm*, „van de koning Ba^calram”, in het begin van de 4e eeuw. Omstreeks het midden van die eeuw werd goud aangemunt door Pumjaton, *l mlk pmjtn* (fig. 20v. no. 21). Zelfs van diens voorganger, de Griek Demonikos (388-387), werd de naam gesemitiseerd: *l mlk dmnw*, doch het type van het leeuw-hertgevecht heeft bij hem plaats gemaakt voor Athena, met speer en schild.

Alhoewel in de stad Salamis de Griekse vorsten gewoonlijk het inheems Cyprisch-Griekse schrift gebruiken lezen we op het reeds vermelde stuk van Euagoras II met de Iraanse typen de beginletter van de naam van de koning onder de vorm van de Fenicische ^caïn, ^c, waar tweemaal deze letter werd gebruikt op de munten die genoemde koning heeft geslagen in Sidon.

Elders in het uiterste westen, op de kust van de Atlantische oceaan, te Gades (het huidige Cadiz) werden in de tweede helft van de 3e eeuw v. C. bronsmunten geslagen met als legende *m b^cl ḡdr*, „van de Ba^cal van

Agadir" ¹¹) (fig. 20v. no. 22) (op andere *m b^cl hgdr*, „van de Ba^cal van Gadir). Schrift en taal zijn hier wellicht Punisch, in vorm en klank wat verschillend van het Fenicisch. Gades (*gadir*, in het Fenicisch en het Punisch vrij dikwijls met prosthetische alef ², betekent „muur" ¹²), vandaar „vesting" en dgl.; het is een nog voorkomend toponiem) was een Fenicische stichting, waarschijnlijk van Tyrus, misschien even oud als Karthago, het latere centrum van de Punische wereld. Wie de Ba^cal van Agadir was is duidelijk volgens de afbeelding op de voorzijde. Hier zien we een en face gekeerd menselijk gelaat; de rest van het hoofd is gehuld in een leeuwenkalp (fig. 20v. no. 22). De held met de huid van een leeuwenkop over het hoofd is Herakles; met deze bij uitstek Griekse mythische figuur is Melqart, de god van Tyrus, vereenzelvd. Aan de god van de moederstad was men dus trouw gebleven, tot verder dan het andere uiteinde van de Middellandse zee, voorbij de Herculeszuilen, het nauw van Melqart.

In het oosten van Spanje zijn het de stad en het eiland Ebusus (thans Ibiza) waarvan we de naam in het Punisch vinden *ʔibsm* ¹³).

De grote westelijke stichting Karthago was natuurlijk een belangrijk economisch centrum, dat ook munt heeft geslagen in goud, zilver en brons. Op sommige stukken van ong. 200 v. C. lezen we *b²rst* (fig. 20v. no. 23), „Byrsa", huidige benaming van o.m. een heuvel op de plaats van het antieke Karthago.

Bewijzen van Karthaagse aanwezigheid vinden we op vele plaatsen, in vele gewesten van Afrika en Europa. De mooiste munten zijn de tetradrachmen die waarschijnlijk in een militair muntatelier op Sicilië zijn geslagen in de loop van de 4e eeuw v. C. en waarvoor hun graveurs (het waren mogelijk wel Grieken van het eiland) sterk door de prachtige munten van Syracuse zijn geïnspireerd ¹⁴). Onder deze Karthaagse munten, die de Siculo-Punische worden geheten, zijn er die in het Punisch alfabet de naam Karthago *qrt ḥdšt*, „de nieuwe stad", geven (fig. 20v. no. 24); op andere lezen we *ʕm mhnt*, „volk van het kamp", of *ʕm mhnt* (fig. 20v. no. 25) „van het volk van het kamp", of *mhnt* alleen.

Siciliaanse plaatsen dragen in de muntopchriften een Punische naam: *ršmlqrt*, „hoofd (d.i. kaap) van Melqart" (Cephaloedium/Heracleia) (fig. 20v. no. 26); *ʕiʕ*, misschien Palermo; *hmtwa*, Motya; *ʔrk*, Eryx; *kpr²*, Kaphara, „het dorp" (een wijk van) Solus ¹⁵).

Ook op munten van de kleine eilanden Cossura (Pantellaria) en Melita (Malta) komen een paar Punische termen voor, en nog op enkele andere plaatsen.

Op Afrikaanse bodem, langs de Noordkust, leveren muntlegenden vaak plaats- en vorstennamen op in het Fenicisch of meer in het Punisch, van

lpqi, Lephqi, Leptis magna, een kolonie van Sidon, tot voorbij *tng²/ttg²*, Tingis, Tanger, waar, op de Afrikaanse kust van de Atlantische oceaan, *lks* (Lixus) en *s^clt* (Sala) hun naam en typen op hun munten hebben overgeleverd. In Tingis en nog enkele andere steden werd de stadsnaam tot in het begin van de Romeinse keizertijd in het neo-Punisch vermeld. Alles samen hebben er zowat vijfendertig steden munt geslagen; hiervan zijn er een dertigtal waarvan de naam op de munten voorkomt in de eigen Semitische taal. Insgelijks hebben een kleine twintig koningen van Mauretanië (ong. Marokko) en Numidië (Algerië), tussen het einde van de 3e eeuw v. C. en het begin van onze tijdrekening zilver- en, uitzonderlijk, goudmunt geslagen. Enkele onder hen hebben in het Punisch hun naam en koninklijke titel vermeld b.v. *Jwb^ci hmmlkt*, „rex Iuba” (op de andere zijde), in Numidië (fig. 20v. no. 27), *Bqš hmmlkt*, „rex Bocchus”, in Mauretanië; voor andere vorsten werden slechts afkortingen gebruikt.

Dit weze slechts een korte en beperkte schets. Door andere gewesten zou een dergelijk wandelingetje kunnen gemaakt worden, met, mutatis mutandis, een even rijke oogst aan inlichtingen die de munten aan de oriëntalist verschaffen.

Leuven

P. NASTER

1) De Fenicische munten kunnen nog immer goed benaderd worden dank zij drie oude, maar nog voortreffelijke werken: E. BABELON, *Les Perses achéménides, les satrapes et les dynastes tributaires de leur empire, Cypre et Phénicie* (Catalogue des monnaies grecques de la Bibliothèque nationale), Parijs, 1893, p. 123-350; E. BABELON, *Traité des monnaies grecques et romaines*. 2e partie, deel II, Parijs, 1910, kol. 497-690; G. F. HILL, *Catalogue of the Greek coins of Phoenicia* (A Catalogue of the Greek coins in the British Museum), Londen, 1910 (afgekort als BMC).

2) P. NASTER, 'Le développement des monnayages phéniciens avant Alexandre d'après les trésors', in *The Patterns of monetary development in Phoenicia and Palestine in Antiquity*. International Numismatic Convention, Jerusalem, 27-31 Dec. 1963. *Proceedings*, Tel-Aviv—Jerusalem, 1967, p. 12-13; P. NASTER, 'L'ordre de succession des rois de Byblos d'après leurs monnaies', in *Bulletin de la Société française de Numismatique*, 20, 1965, p. 478.

3) ARRIANUS, *Anab.*, II, 20, 1.

4) NASTER, 'Le développement...', p. 4-11, 19-21.

5) NASTER, 'Le Ba'al de Sidon', in *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung*, II, 1-2, in memoriam H. Th. Bossert, Istanbul, 1965, p. 327-332; H. SEYRIG, 'Antiquités syriennes. 70. Divinités de Sidon. Le roi de Perse?', in *Syria*, XXXVI, 1959, p. 52-56, pl. XI, 1 en 2.

6) BABELON, *Les Perses achéménides...*, pl. III, 14-16, IX, 17-18, XVII, 14-18.

7) NASTER, 'Le développement...', p. 4-11, 14-15, 18-19.

8) *Ibidem*, p. 15-16.

9) M. DUNAND, *Fouilles de Byblos*, II, 1933-1938, Parijs, 1958, p. 128-129, 644-654, pl. XX-XXXVII; N. JIDEJIAN, *Byblos through the ages*, Beiroet, 1968, p. 35-39, afb. 63, 65-67.

10) Voor de munten van Cyprus: BABELON, *Les Perses achéménides*, p. CXIV-CLIII, 83-122; G. F. HILL, *Catalogue of the Greek coins of Cyprus* (BMC), Londen, 1904; E. BABELON, *Traité*, 2, II, kol. 691 ss.

11) We volstaan hier en verder met een verwijzing naar het zeer degelijke algemene werk: B. V. HEAD, *Historia numorum*, 2e uitg., Oxford, 1911 (herdruk Londen, 1963), p. 3.

12) CH. F. JEAN en J. HOFTIJZER, *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest*, Leiden, 1960, p. 48.

13) HEAD, *o.c.*, p. 3.

14) *Ibidem*, p. 877-881.

15) *Ibidem*, p. 136, 139, 158, 161, 170.

16) *Ibidem*, p. 883.

17) *Ibidem*, 875-876, 884-890; J. MAZARD, *Corpus nummorum Numidiae Mauretaniaeque*, Parijs, 1955, *passim* (voor kopie en transcriptie van de muntopchriften dient er echter herhaalde malen voorbehoud gemaakt te worden wat dit werk betreft: vgl. NASTER, recensie in *Revue belge de Numismatique*, CII, 1956, p. 188-192).

BOEKENNIEUWS

Caesarea

Als deel 2 van de reeks *Qedem*, Monographs of the Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem, is in 1975 verschenen: Lee I. Levine, *Roman Caesarea, An Archaeological-Topographical Study* (VIII + 56 p., 2 + 4 fig. en 8 pl., \$ 12.00). Deze verhandeling is bedoeld als een supplement op het bijna gelijktijdig verschenen grotere, historische werk van dezelfde schrijver: *Caesarea under Roman Rule* (Studies in Judaism in Late Antiquity, 7, E. J. Brill, Leiden 1975). Aangezien beide boeken in menig opzicht ten nauwste met elkaar samenhangen, is het jammer dat ze niet als een geheel gepubliceerd zijn; in verband hiermee kan men b.v. wijzen op de betekenis van Caesarea als muntplaats, een verschijnsel dat enkel in het laatstvermelde werk ter sprake komt. De hier volgende uiteenzetting heeft alleen betrekking op de archeologisch-topografische studie.

Caesarea (Maritima) was oorspronkelijk een Fenicische kolonie, Strato's Toren, die in de 4de eeuw v. Chr. gesticht is door een van de laatste koningen van Sidon op een uitermate gunstig gelegen plaats, aan de Middellandse Zee en in de vruchtbare vlakte van Sharon. De eigenlijke stichter en bouwer van Caesarea is Herodes de Grote (37-4 v. Chr.) geweest, die de stad op indrukwekkende wijze heeft vergroot tot een kosmopolitisch centrum met een belangrijke haven, en deze schepping naar Caesar Augustus heeft genoemd. Sinds 6 na Chr. was Caesarea de zetel van de stadhouders (resp. *praefecti*, *procuratores* en *legati praetorii*) van de provincie Iudaea. Door Vespasianus werd de stad tot *colonia* verheven. Na de opstand van Bar Kokhba (131/132-135) was Caesarea de hoofdplaats van de provincie Syria Palaestina onder een *legatus consularis* als stadhouder.

De eerste opgravingen in het gebied van de antieke stad zijn pas na 1950 ondernomen, en wel van Israëliische zijde. Zeer bekend geworden zijn de onderzoekingen van de Missione Archeologica Italiana (1959-1964) onder leiding van A. FROVA, waarbij o.a. het theater aan de zuidzijde van Caesarea geheel is blootgelegd. Tegenwoordig worden de belangrijkste opgravingen

uitgevoerd door een groep van Amerikaanse wetenschappelijke instituten onder de directie van R. BULL. Ondanks het in het recente verleden verrichte bodemonderzoek is nog slechts een klein gedeelte van de stad op bevredigende wijze ontgraven.

LEVINE, die eigenlijk oudhistoricus is, heeft zich bij het schrijven van Roman Caesarea een drieledig doel voor ogen gesteld: het bijeenbrengen van alle archeologische gegevens welke op gebouwen, monumenten en gemeenschappen van Caesarea betrekking hebben en die — voor zover ze ooit in het licht zijn gegeven — over tal van publikaties verspreid zijn; het kritisch bespreken van belangrijke historische en archeologische kwesties die als gevolg van de opgravingen zijn gerezen; tenslotte het op ruime schaal gebruik maken van litteraire bronnen en parallellen uit de Romeinse wereld ter opheldering van de geschiedenis en de functie van de gebouwen van velerlei aard die Caesarea rijk is geweest. Op deze wijze heeft de schrijver vooral een synthese willen bieden van de archeologische en historische (litteraire) bronnen van de geschiedenis van Caesarea.

In het algemeen is LEVINE goed geslaagd in het verwezenlijken van zijn opzet. In een aantal, meestal korte hoofdstukken bespreekt hij o.a. de ligging en de plattegrond van de stad, de ommuringen, de haven, de tempels, het theater, het hippodroom, het amfitheater en andere bouwwerken, de waterleidingen, belangrijke monumenten, de Joodse wijk en de synagoge(n), de christelijke gebouwen en de begraafplaats(en). Tal van problemen worden behandeld; deze kunnen overigens vaak bij gebrek aan gegevens (voorlopig?) niet opgelost worden. Illustratief is in dit opzicht de wel zeer mistige kwestie van de twee stadsommuringen; vergelijk p. VI, „map B” (nr. 3: Byzantine city-wall; nr. 5: Herodian city-wall) met p. 9-13 en de zeker niet geheel juiste tekening (fig. 1 op p. 10) van de plattegrond van de twee torens en aangrenzende gebouwen aan de noordzijde van de muur van Herodes(?), naar de visie van de Missione Archeologica Italiana, op wier publikatie ernstige kritiek te leveren valt. De lezing van het boek maakt wel heel duidelijk dat intensieve voortzetting van het archeologische bodemonderzoek in Caesarea om vele redenen dringend gewenst is.

Een nadeel van LEVINE'S werk is dat de lezer soms te weinig in de gelegenheid wordt gesteld, zich op grond van de tekst en de daarbij behorende afbeeldingen een zelfstandig oordeel te vormen over bepaalde kwesties. De tekst is hier en daar wel bijzonder gecondenseerd. Bovendien zijn de figuren en platen niet alleen te gering in aantal, maar vaak ook van onvoldoende kwaliteit. De plattegrond van Caesarea (p. VI, „map B”) is wel uitermate schamel; nog erger is de kaart van Caesarea en omgeving waarop de twee aquaducten zijn ingetekend (p. 31, fig. 3). De manier waarop het boeiende

probleem van de waterleidingen aan de n.(o.) kant van de stad behandeld wordt, laat tevens de beperktheid zien van LEVINE'S wijze van werken en presenteren. Deze verraadt ondanks alle scherpzinnigheid waarvan de schrijver blijk geeft, een zeker gebrek aan diepgang in archeologisch opzicht, waarvoor de lezer min of meer gecompenseerd wordt door verwijzingen naar een overvloed van literatuur.

Van de vele passages in dit belangrijke boek die tot een verdere discussie uitnodigen, worden hier tenslotte die gekozen welke betrekking hebben op de in 1961 in het theater ontdekte en intussen beroemd geworden inscriptie (afgebeeld in *Phœnix* 11, 1965, p. 259) die melding maakt van de wijding(?) van een Tiberieum door Pontius Pilatus, praefectus van Iudaea (niet procurator!; cf. Tacitus, *Annales* XV, 44). LEVINE (p. 19-20) sluit zich aan bij de opvatting van A. DEGRASSI, die het opschrift als volgt heeft aangevuld: [*Dis Augusti*]*s Tiberieum* / [-*Po*]*ntius Pilatus* / [*praef*]*ectus Iuda[ea]* / [*fecit, d*]*edicavit*. De schrijver is voorts van mening dat het Tiberieum een tempel is geweest, welke gewijd was aan de Di Augusti (Augustus en Livia) en ter ere van Tiberius was gebouwd; hij acht het zelfs mogelijk dat deze tempel aan de zuidzijde van de stad, tussen het theater en de zee heeft gestaan (zie ook pl. 4, 1). Het raadsel van de inscriptie van Pontius Pilatus lijkt onoplosbaar. LEVINE is niet op de hoogte van de meest recente daaraan gewijde publikatie: E. WEBER, 'Zur Inschrift des Pontius Pilatus', *Bonner Jahrbücher* 171, 1971, 194-200. WEBER heeft enerzijds aangetoond dat de door DEGRASSI voorgestelde aanvulling van regel 1 niet juist kan zijn; anderzijds geeft hij een nieuwe aanvulling en lezing van het opschrift: [*Kal(endis) Iulii*]*s Tiberieum* / [*M(arcus)? Po*]*ntius Pilatus* / [*praef*]*ectus Iuda[ea]e* / [*dedicavit*]. De inscriptie heeft volgens hem betrekking op de stichting van een tempel voor de cultus van Tiberius, die overigens nooit gebouwd zou zijn. Ook deze opvatting dient echter verworpen te worden; als WEBER gelijk zou hebben, dan was in de vierde regel ongetwijfeld niet *dedicavit*, maar *constituit* te lezen, hetgeen naar WEBER'S — juiste — mening niet het geval kan zijn geweest....

Nijmegen

J. E. BOGAERS

Tell Chuëra

De Duitse opgravingen in Tell Chuëra in noordoost Syrië zijn na een negenjarige onderbreking in de herfst van 1973 weer hervat. Thans is van die campagne een voorlopige publikatie verschenen: A. MOORTGAT—U. MOORTGAT-CORRENS: *Tell Chuëra in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht über die sechste Grabungskampagne 1973*. Schriften der Max Freiherr von

Oppenheim-Stiftung, Berlin 1975. A. Moortgat had van 1958 tot 1964 in Tell Chuëra gegraven. De vondsten lieten zien dat er in het Khäbūrgebied, gedurende de 2e helft van het 3e mill., een zelfstandige stedelijke cultuur was ontwikkeld, die nauwe betrekkingen onderhouden moet hebben met Anatolië en Zuid Mesopotamië¹).

In 1973 werd in de „kleine Antentempel” (waar 10 jaar geleden de vroegdynastische albasten standbeelden gevonden waren) laag 5 blootgelegd — tot nu toe de vroegste — en de omliggende huizen werden nader onderzocht; men groef een tamelijk groot gebouw op, „Steinbau V”, en aan „Steinbau III” (een monumentale trap) werden enige reparaties verricht. De vloer van laag 5 in de „kleine Antentempel” lag 90 cm lager dan die van laag 4. Beide heligdommen hadden dezelfde plattegrond en weken alleen in detail van elkaar af. De ononderbroken ontwikkeling van laag 5 naar laag 4 wordt bevestigd door de zijkamers („Nebenräume”) die in laag 4 gedeeltelijk zonder veranderingen herbruikt zijn.

In de eerdere kampagnes kon men de stratigrafische samenhang tussen de lagen in de Cella en die der omliggende huizen niet geheel ontrafelen; dit punt werd in 1973 nader onderzocht. De meeste huizen lijken tot laag 4 of 5 te behoren. De werkplaatsen ten zuiden van de „kleine Antentempel” en de kamers die onmiddellijk aan de achterwand van de Cella grenzen (en die misschien eveneens een rol in de eredienst vervulden) behoren tot laag 5. In de jongere laag 4 ligt hier een binnenplaats waarop een steegje uitkomt. Ten westen staan aan deze steeg nog meer huizen, die ook tot laag 4 behoren²).

In een dezer kamers (nr. 47) werden „50 cm. boven de vloer” in niet geheel duidelijke context enige koperen (bronzen?) voorwerpen opgegraven, die de belangrijkste vondst vormen van deze campagne. Er waren bijlen bij van verscheidene typen, opgerolde repen koper en twee tot nu toe unieke vogels van dunne koperplaat met gespreide vleugels. Deze vogels zijn 80 cm, resp. 1.20 m breed en waren met een door de borst gestoken pen op een ondergrond bevestigd. Moortgat gelooft dat ze als standaarden gebruikt zouden kunnen zijn.

„Steinbau V” is een ongeveer 30 x 30 m metend gebouw met een centrale binnenplaats. De wanden van deze plaats waren met risaliten versierd, en in de nog intact gebleven vertrekken werden vele pithoi en andere voorraadvaten gevonden. Het gebouw lag direkt onder de oppervlakte, het zuidelijke gedeelte was plaatselijk tot op de stenen fundering door erosie verwoest. Ter hoogte van de fundering werd een vroegdynastisch III rolzegel gevonden. Omdat bovendien in deze opgravingsput de (elders op de *tell* goed vertegenwoordigde) „combed wash” en „stone ware” slechts hier en

daar opduikt, dateert Moortgat zijn „Steinbau V” later dan de andere gebouwen van Tell Chuēra, tegen het einde van de vroegdynastische periode. De datering van de vondsten in Tell Chuēra is nog problematisch. Veel kleine vondsten en de standbeelden zijn vroegdynastisch; bij het aardewerk tonen echter andere vindplaatsen in noordoost Syrië aan dat het vooral nog moeilijk is een scheiding aan te brengen tussen de vroegdynastische lagen en die uit de Akkadperiode, en dat de typische aardewerksoorten lang in gebruik waren³).

Enkele stukken uit de bovenste laag van de huizen in Tell Chuēra moeten dan ook eerder in de Akkadperiode dan in de vroegdynastische tijd geplaatst worden⁴). Ter oplossing van deze belangrijke dateringsproblemen zullen de volgende campagnes in Tell Chuēra zeker nieuw materiaal kunnen aandragen.

Amsterdam

G. WILD-WÜLKER

¹) Voor de campagnes 1958 tot 1963 zie K. R. VEENHOF, *Phoenix* 11 (1965), 263-279.

²) Naast de reeds door Moortgat naar voren gebrachte argumenten tegen een godsdienstig gebruik van deze huizen denke men ook aan de vergelijkbare kastachtige banken in de woonhuizen in Tarsus: H. GOLDMANN, *Tarsus II*, 13 f; fig. 43, 64, 85.

³) Zie bv. K. PRAG, *Levant* 2 (1970), 83 voor een datering van het “stoneware” en “combed wash ware” in de Akkadtijd; A. PARROT, *Mari, Le temple d'Ishtar*, 208 voor vroegdynastisch “stoneware”; verder E. FUGMANN, *Hama. L'architecture des périodes pré-hellénistiques*, 80, 82; M. MALLOWAN, *Iraq* 9 (1947), 219.

⁴) *Tell Chuēra* 1958, fig. 39, 40; 1959, fig. 5-7, 11-13; 1960; fig. 8, 11, 12.

